

FILOSOFIE UNIVERSALĂ
GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ –
300 DE ANI DE LA MOARTE

LEIBNIZ – COMUNICARE, LIMBAJ ȘI CUNOAȘTERE

ION VEZEANU

Universitatea Grenoble-Alpes & Universitatea București

Leibniz – Communication, language and knowledge. The article overviews some of philosophical contributions Leibniz's to metaphysics and the philosophy of language: the communication of the monads, the total knowledge, and the issue of *harmonia praestabilita* in the context of language.

Keywords: Leibniz, monadology, *characteristica universalis*, mind-body problem, *harmonia praestabilita*

Aniversarea a 300 de ani de la redactarea unui text celebru al filosofului Gottfried Wilhelm Leibniz (1 iulie 1646 – 14 noiembrie 1716), *La Monadologie*¹, readuce în atenția filosofilor, dar și a specialiștilor din alte domenii, o tematică științifică pe cât de bogată pe atât de creatoare, de productivă. Într-adevăr, lucrările leibniziene continuă în mod surprinzător să fie sursă de descoperiri în mai toate domeniile cercetării de vârf; unele mai cunoscute, altele mai puțin știute, chiar și de cei familiarizați cu gândirea filosofului german.

Am spus „surprinzător” pentru că este greu de bănuțit că speculațiile metafizice pot conduce întotdeauna la rezultate concrete, imediate, teoretice și empirice, în tot felul de domenii ca: Analiza matematică, Fizica, Logica bivalentă și Logica modală, Lingvistica și Filosofia limbajului, Epistemologia și Filosofia științelor, Inteligența Artificială, Ingineria robotică, Științele cognitive și Neuroștiințele, Etica sau Filosofia morală, Geologia, ba chiar Istoria și Teologia. Prin urmare, fondatorul Academiei din Berlin (1700, inaugurată în 1711) nu a contribuit doar la bazele științelor moderne, ci reprezintă prin textele sale o sursă actuală de noi descoperiri științifice și bineînțeles de speculații filosofice.

Leibniz se înscrie probabil printre cei șapte filosofi, cei mai importanți din toate timpurile. Afirmația pare pretențioasă, gratuită și în fond nu este originală. Dar vom încerca să o justificăm în textul de față și prin discutarea unor teme mai puțin cunoscute, mai puțin dezbătute, care țin de ceea ce am putea desemna prin

¹ Leibniz, *La Monadologie* (1714), în *Œuvres philosophiques*, t. I, Paris, Félix Alcan, 1900, p. 707–722.

„teoria leibniziană a comunicației și a limbajului”. Amintim totuși, pentru curioși, că Leibniz a descoperit calculul integral și diferențial (1684, 1686), a redescoperit calculul binar (0, 1) după un vechi manuscris chinez², este inventatorul noțiunilor matematice de „funcție” și de „coordonate”, a dat definiția energiei cinetice (lat. *vis viva*, forța vie) și a formulat principiul conservării energiei³, a contribuit la elaborarea legilor mișcării corpurilor⁴, a formulat definiția relativității spațiului și a timpului⁵, a pus bazele logicii formale, a fabricat prima mașină de calcul informatic cu două valori de adevăr, a propus principiul continuității utilizat de exemplu în Geologie, a furnizat o teorie a originii și a funcționării limbajului, a formulat principiul economiei (*optimum* și *maximum*), a descoperit logica modală etc.

În timpul vieții, filosoful german a publicat puțin, doar câteva texte: *De Principiu Individui* (Leipzig, 1663); *Specimen quaestionum philosophicarum ex jure colectorum* (Leipzig, 1664); *Tractatus de arte combinatoria* (Leipzig, 1666); mai multe articole în *Acta eruditorum* din Leipzig, începând din 1684 și în *Journal des Savants* din 1691; *Le Système de l'harmonie préétablie* (1704); iar cu câțiva ani înainte de a muri publică *Théodicée* (Amsterdam, 1710). Însă principalele sale contribuții au apărut postum, iar prima ediție a „Operele complete” a fost scoasă în șase volume la Geneva (ed. Dutens) abia în 1768. De atunci au urmat multe ediții prestigioase; pe unele o să le cităm în acest studiu.

În realitate, multe din scrierile sale rămân inedite. De exemplu, există mii de scrisori, o corespondență uriașă, din care s-a publicat doar selectiv, pe care Leibniz o întreținuse cu savanții, filosofii și capetele încoronate (prinți, dar mai ales prințese) ale secolului al XVII-lea: Arnauld, Clarke – Newton, Malebranche, Huygens, Fontenelle, Bossuet, Bayle, Sophie-Charlotte de Hanovre regina Prusiei, Prințesa de Herenhausen, Alteța Electoare de Brunsving-Lunebourg etc. Țarul Rusiei, Petru cel Mare, avea o mare admirație pentru el, iar Carol al VI-lea îl face baron în Austria.

Printre aceștia, foarte surprinzător, doar John Locke a refuzat schimbul epistolar de idei, motiv pentru care Leibniz a elaborat *Les Nouveaux Essais*, sub forma unui dialog imaginar (între Théophile și Philalèthe, Leibniz, respectiv Locke), pentru criticarea și respingerea empirismului lockean, pe care-l desemnează

² Leibniz, « Compte Rendu » des *Mémoires de l'Académie royale des sciences*, Paris, 1703, p. 85–89.

³ Leibniz, *Essai de dynamique*, 1691: „Se ajunge prin raționament și prin experiență la faptul că forța vie absolută [mv^2] este cea care se conservă, iar nu cantitatea de mișcare [mv]” sau impulsul, așa cum pretindea Descartes. În *Discours de métaphysique*, Paris, Felix Alcan, 1907, §§ 16–18 sunt consacrate acestei critici carteziene și demonstrației conservării energiei cinetice; Leibniz operează de asemenea distincția dintre forță, cantitate de mișcare (impuls) și energie cinetică, p. 55–57.

⁴ Leibniz, *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'Homme et l'origine du mal*, în *Œuvres philosophiques*, t. 2, Paris, Félix Alcan, 1900, « Première partie », § 22, p. 98. Leibniz semnaleză că într-un jurnal parizian (din 7 septembrie 1693) publicase legea generală a compunerii mișcării. Cf. « Règle générale de la composition des mouvements », în *Mathematische Schriften*, éd. Gerhardt, Berlin, 1875–1890; reimprimat Hildesheim, 1965, vol. VI, p. 231–233.

⁵ Leibniz, « Troisième écrit de M. Leibniz ou réponse à sa seconde réplique de M. Clarke », 22 février 1716, § 4, în *Œuvres philosophiques*, t. 1, op. cit., p. 743.

philosophia pauperis. Alte texte au fost păstrate în arhivele secrete ale Bibliotecii din Hanovra, ca de exemplu proiectele de construcție ale mașinilor de calcul, care au permis construirea faimoasei Enigma, mașina de codificat mesaje secrete, folosită de armata germană în al Doilea Război Mondial.

Atât în corespondența sa, cât și în lucrările academice, Leibniz vizează de asemenea filosofii și savanții importanți ai primei jumătăți a secolului al XVII-lea, cei cu care nu mai putea intra în contact direct: Descartes, Hobbes, Pascal, Spinoza etc. Influențat de realismul lui Platon, de animismul, logicismul și metafizica lui Aristotel, dar și de raționalismul lui Descartes, Leibniz realizează un fel de sincretism cultural, care se prezintă ca un *summum* raționalist și universalist: *eclectismul leibnizian*, bază indiscutabilă a idealismului și romantismului german din secolele următoare (XVIII–XIX).

Monadologia face parte tot dintr-o corespondență epistolară, dedicată prințului Eugène de Savoie. Este un text concentrat, foarte scurt, de aproximativ 15 pagini, care rezumă în fiecare din cele 90 de paragrafe aproape tot atâtea teze constitutive ale sistemului său filosofic. Acestea fuseseră deja tratate, dezvoltate și în alte scrieri, în latină și în germană. Însă majoritatea textelor filosofice sunt scrise în limba franceză: *Discours de métaphysique* (1685), *Les Nouveaux essais sur l'entendement humain* (1704–1705), *La Théodicée* (1710), *Monadologie* și *Principes de la nature et de la grâce fondés en raison* (1714) etc. Răzbate din aceste opere o mare generozitate intelectuală și mai ales un optimism contagios. S-ar putea ca filosofia leibniziană să fie cea mai entuziastă, mai plină de speranță, din toată istoria gândirii occidentale.

În paragrafele § 60–61, din *Monadologie*, Leibniz rezumă teoria comunicației monadelor (gr. *monas*, unitate, unul, substanță simplă vie), care se opune teoriei materialiste a atomilor (gr. *atomos*, care nu se divide, substanță materială). Însă comentatorii, în marea lor majoritate, pleacă de la o frază metaforică „Monadele nu au deloc ferestre prin care să poată intra sau ieși ceva”⁶, pentru ca să susțină imposibilitatea comunicării monadelor între ele și, printr-o extensie ridicolă, prin ceea ce a devenit un fel de folclor filosofic, se afirmă că „monadele nu au nici uși, nici ferestre”. Acestea rămân niște fraze banale, din care nu se poate înțelege mare lucru din concepția leibniziană. Într-adevăr, se poate infera de aici imposibilitatea absolută a comunicării? Aparent nu, pentru că, pe de o parte, monadele comunică cu Dumnezeu, cu monada absolută, divină, iar pe de altă parte, corpurile materiale asociate monadelor comunică între ele.

Dar dacă nu există comunicare directă între monade, cum am putea justifica existența și necesitatea limbajului și, prin urmare, posibilitatea cunoașterii? Or, Leibniz afirmă că monadele au posibilitatea cunoașterii totale, prin reprezentare și percepție, iar că limbajul este universal. În fiecare monadă se oglindește lumea în totalitatea ei! Fiecare monadă este o oglindă a lumii. Totul se regăsește în parte.

⁶ Leibniz, *Monadologie*, § 7, p. 708.

De asemenea, dacă monadele (substanțele simple, sufletele) nu pot comunica între ele, în schimb corpurile (substanțele compuse, agregatele) comunică între ele, afirmă Leibniz; mai mult, acestea comunică în timp și spațiu la infinit. Mai grav, nu există comunicare nici între monade (suflete, spirite), pe de o parte, și substanțele compuse sau corpurile, care aparțin monadelor respective, pe de altă parte. Atunci cum pot co-exista organismele? Cum poate fi explicată unitatea și armonia unei ființe vii, a unei ființe umane, care este în fond psiho-somatică? În lipsa posibilității comunicării directe, faptul pare absurd. Acestea sunt doar câteva probleme, pe care ne propunem să le analizăm aici.

Leibniz furnizează în *Monadologie* o teorie a comunicării și una a cunoașterii, probabil printre cele mai originale din istoria filosofiei, dar nu propune o teorie a limbajului. Aceasta din urmă este însă subînțeleasă, pentru că în fond fusese tratată pe larg în alte texte, care sunt constelate în jurul proiectului unei *Lingua Characteristica Universalis*. Este evident, deci, că o discuție filosofică a unor teze din *Monadologie* trebuie să facă apel și la alte scrieri leibniziene. Oricum, nu există paragraf din *Monadologie* care să nu fie un extras sau un rezumat din textele altor opere majore și masive ca, de exemplu, *Teodicea*. Altfel, epistola adresată prințului Eugène de Savoie ar rămâne de neînțeles. Eclectismul leibnizian, această curiozitate dublată de un optimism fără margini, pentru toate domeniile cunoașterii umane, poate fi astfel situat la adevărata sa valoare euristică, nu doar ca o simplă și supărătoare paradă de erudiție scolastico-umanistă, ilustrată atât de bine, din păcate, de un Erasmus de Rotterdam. Eclectismul lui Leibniz depășește sincretismul umanist la toate nivelele cunoașterii.

Prin urmare, principala dificultate, care ne interesează aici, este următoarea: imposibilitatea comunicării la mai multe nivele, ca interacțiunea minte–corp pe verticală (fr. *le problème corps-esprit*, engl. *mind-body problem*) și intercomunicabilitatea umană pe orizontală, conduce aparent la imposibilitatea cunoașterii și a limbajului, ba chiar la solipsism și autism. Or, în lume există comunicație, există limbaj și există cunoaștere. Pentru a înțelege aceste dileme, cu care se confruntase și Descartes, dar cărora Leibniz le propune o soluție, trebuie să considerăm concepția lui din perspectivă globală, ca pe un sistem filosofic armonios, coerent, care se sprijină pe principii metafizice, logice și valorice: al rațiunii suficiente, al contradicției și al individuației; pe concepția armoniei prestabilite; pe principiul plenitudinii; pe teoria lumilor posibile; pe principiul economiei (*optimum*); în fine, pe principiul meliorativ (fr. *le principe du meilleur*, al celui mai bun).

Vom încerca să tratăm aceste chestiuni, proprii curentului raționalist modern, în trei părți: mai întâi, „Problema comunicării monadelor”; apoi, „Posibilitatea cunoașterii totale sau holistice”; și în fine, „Proiectul limbii formale universale”. Dar pentru aceasta trebuie să vedem care este statutul monadei și care sunt consecințele teoretice ale noțiunii de „monadă”.

I. PROBLEMA COMUNICĂRII MONADELOR

a) CE SUNT MONADELE?

Monadele sunt substanțe simple, unități indivizibile și nedestructibile, fără întindere și fără figură⁷. Dar trebuie imediat precizat că nu este vorba de substanțe materiale, ca atomii de exemplu; monada este o substanță vie, animată. Ca să vorbim în termeni aristotelici, monadele sunt niște entelechii sau forme naturale create și însuflețite (fr. *entélechie*; vezi *De Anima*)⁸. De altfel, Leibniz precizează, folosindu-se de o metaforă, că monadele sunt „adevărații Atomi ai naturii”⁹.

Există mai multe tipuri de monade, o adevărată ierarhie a vieții naturale, care urmează cumva clasamentul aristotelic al sufletului: sufletul vegetativ, sufletul senzitiv sau sensibil, sufletul intelectual sau rațional. În regnul vegetal vom întâlni doar primul nivel; în regnul animal îl vom întâlni și pe al doilea; iar la om vom regăsi toate cele trei etaje ale sufletului, dimensiunea intelectuală sau rațională fiind cea care-l distinge de toate viețuitoarele. De aici și definiția omului ca animal rațional. În spatele acestor idei se află critica sistematică pe care a făcut-o filosoful german teoriei atomismului (vezi Democrit, Leucip în Antichitate, Gassendi în perioada modernă). Leibniz a combătut existența atomilor, adică a unor substanțe simple materiale; pentru că materia se divide la infinit, nu pot exista prin urmare substanțe materiale indivizibile (gr. *atomos*). De aceea trebuie altceva în locul lor: monadele.

Leibniz nuanțează taxinomia aristotelică și propune termenul de „entelchie” pentru toate monadele create, care la nivelul cel mai de bază sunt un fel de „Automate imateriale”¹⁰, care dispun de *percepții* (fr. *perceptions*) și de *apetențe* (fr. *appétits*); acestea sunt viețuitoarele (fr. *vivants*, § 63). Urmează apoi monadele care dispun de percepții distincte și de *memorie*, pe care le numește „suflete”. Acestea sunt sufletele animale. Astfel, împotriva cartezienilor, Leibniz susține că animalele posedă suflet. În fine, urmează nivelul unor monade, care în plus de percepție, apetență și memorie dispun de *apercepție*: „on s’aperçoit de ses perceptions”¹¹. Este chiar conștiința de sine sau conștiința reflexivă, de care este capabil omul. În definiția conștiinței, chiar și John Locke, care este empirist, folosește același termen și aceeași descriere¹². Noțiunea de „apercepție” va fi recuperată și valorificată conceptual, mai târziu, de

⁷ Leibniz, *Monadologie*, § 1; *Théodicée*, § 10.

⁸ Aristotel, *De Anima* (II, 1, 412a–412b); tr. fr. P. Thillet, *De l’Âme*, Paris, Gallimard, 2005. În definiția sufletului ca principiu al vieții, Aristotel presupune că sufletul ține de domeniul formelor, principiu activ caracterizat de *entelecheia* și de *energeia*, care se poate manifesta față de corpul material, conform metaforei pilotului care conduce corabia. Entelecheia sau sufletul este forma care există în *act*, în timp ce corpul material posedă viața *potențial*. Aceste noțiuni tipic aristotelice au revoluționat nu numai fizica, ci și psihologia contemporană.

⁹ Leibniz, *Monadologie*, § 3.

¹⁰ *Ibidem*, § 18.

¹¹ *Ibidem*, §§ 14, 23; *Théodicée*, §§ 401, 403.

¹² J. Locke, *Essay concernig Human Understanding* (1690), Oxford Universty Press, 1975, chap. XVII, §§ 9–10. De fapt, aceste definiții ale conștiinței de sine există deja la Sf. Toma din Aquino, în *Summa Theologica*.

Kant. Aceste monade sunt *spiritele* (fr. *esprit*), conștiințele sau sufletele raționale. Ele sunt capabile de cunoașterea adevărilor necesare și eterne, care conferă accesul la științe, la cunoașterea de sine, a Ființei, a Substanței și a lui Dumnezeu. Prin acestea omul se distinge de animale¹³.

Monadele, înțelese ca substanțe simple vii, se opun substanțelor compuse, care sunt niște agregate din substanțe simple, de fapt corpurile organice, astfel încât lumea în totalitatea ei este umplută (plină) de viață: „De unde se vede că există o Lume a creaturilor, a viețuitoarelor, a animalelor, a entelechiilor, a sufletelor în cea mai mică porțiune de materie”¹⁴. Filosoful german combate existența vidului; lumea are oroare de vid. Pentru a ilustra această idee radicală, a supra-abundenței de ființă vie, care nu se verifică în realitate, Leibniz se folosește de metafora lumii ca „grădină plină cu plante” sau ca un „iaz plin cu pești”, unde fiecare vietate la rândul ei poate fi subînțeleasă prin aceeași metaforă, până la infinit¹⁵.

Concepția este fără îndoială animistă, cu precizarea că există o Monadă supremă, imaterială, fără corp asociat, care a creat lumea, adică infinitatea tuturor monadelor, prin „fulgurație”, un fel de emergență sau de emanație. Nu este vorba aici de animismul magic al unui Giordano Bruno sau al unui Francis Bacon, ci de un animism teocratic, rațional. Forme de animism (de animare magică a materiei) se vor regăsi, în mod natural, în programul de Inteligență Artificială; chiar dacă și acesta este de influență aristotelică.

b) CUM COMUNICĂ MONADELE?

Diferența între concepția leibniziană și cea aristotelică este însă enormă. Ființele comunicau printr-o relație de simpatie universală la Aristotel (*gr. filia*, prietenia), astfel încât cele care se asemănau se atrăgeau: „cine se aseamănă se adună”. Teoria gravitației, căderea liberă a corpurilor pe Pământ era astfel explicată printr-o relație magică de simpatie. Pietrele care cad pe pământ, de fapt își caută originea, rostul, locul lor, într-o lume ordonată. Mai târziu, din Evul Mediu până în sec. al XIX-lea, teoriile medicale homeopatice au fost influențate de concepția magico-animistă aristotelică. Însă pentru Leibniz, monadele nu comunică, nu se pot influența direct, nu pot acționa unele asupra altora. La acest nivel se pune dubla problemă a comunicării: a monadei cu exteriorul, cu alte monade; și a monadei cu corpul sau agregatul organic care-i corespunde.

Ni se pare evident că teza leibniziană contrazice în mod radical simțul comun, intuițiile și experiențele noastre imediate. De aceea merită atenție. Spiritul nu comunică cu corpul, altfel spus între activitățile mentale și activitățile corporale nu există legătură causală, interacțiune psiho-somatică. De exemplu, nu am putea să ne exersăm voința, fiecare din noi, asupra propriului corp. Atunci când dorim să

¹³ Leibniz, *Monadologie*, §§ 29, 30.

¹⁴ *Ibidem*, § 66.

¹⁵ *Ibidem*, § 67–69 și *passim*.

mergem pe un drum, să schimbăm direcția, să ne așezăm sau să ne ridicăm de pe un scaun, să mișcăm un braț etc. Dar mai mult, conform acestei teorii, nu putem comunica nici cu semenii noștri. Nu este vorba de o metaforă a incomunicabilității, așa cum s-au mai întâlnit în diferitele curente existențialiste, literare sau cinematografice contemporane. Cei doi protagoniști, victime ale alienării societății, nu mai sunt capabili, de exemplu, să-și mărturisească sentimentele, nu se mai înțeleg unii pe alții etc. Nu se poate vorbi nici de un fel de patologie a comunicării, de genul autismului sau anorexiei etc.

Pentru Leibniz, incomunicabilitatea este fundamentală: o conștiință umană nu poate influența o altă conștiință umană, nu poate intra în *contact direct* cu ea. Mărturisim că teza este nu numai radicală, dar și surprinzătoare, deci originală. Filosoful german ne avertizează încă din paragraful § 7 al *Monadologiei*:

„De asemenea nu există mijloc de a explica cum ar putea o monadă să fie alterată sau schimbată în interiorul ei de o altă creatură, pentru că nu s-ar putea transpune nimic în ea și nici concepe vreo mișcare internă, care să poată fi excitată, dirijată, sporită sau diminuată acolo, așa cum se întâmplă în substanțele compuse, unde există schimbare între părți. Monadele nu au deloc ferestre, prin care să poată intra sau ieși ceva”.

Se poate deduce de aici că monada este imuabilă, fixă, nesupusă niciunei schimbări? Bineînțeles că nu. O conștiință umană are acces la tot felul de percepții, care sunt variabile, diverse. Există deci un principiu intern de schimbare, de modificare a conștiinței, care face astfel încât trecerea acesteia de la o percepție la alta să desemneze chiar apetența¹⁶. Dar poate explica acest principiu intern de modificare a conștiinței imposibilitatea interacțiunii dintre suflet și corp și imposibilitatea influențării altor conștiințe? Răspunsul este negativ. Nu se poate explica activitatea perceptivă (cognitivă), cu tot ceea ce depinde de ea (gânduri, idei, raționamente, sentimente, senzații), nici pe cale mecanică, pur fiziologică. Despre ce este vorba? În paragraful § 17, Leibniz propune o experiență de gândire (*Gedanke Experiment*) împotriva reducționismului materialist, în fond împotriva Inteligenței Artificiale:

Suntem obligați de altfel să mărturisim că percepția și ceea ce depinde de ea este *inexplicabilă, prin justificări mecanice*, adică prin figuri și mișcări. Și dacă ne prefacem că ar exista o mașină, a cărei structură să o facă să gândească, să simtă, să dispună de percepție, am putea să o concepem mărită, conservând aceleași proporții, astfel încât să putem intra în ea ca într-o moară uriașă. Acestea fiind acceptate, nu s-ar descoperi, vizitând-o în interior, decât piese care se împing unele pe altele, și niciodată ceva care să explice vreo percepție. Astfel, substanța simplă este aceea în care trebuie căutată, iar nu în cea compusă sau în mașină.

O problemă nerezolvată în filosofia minții, dar și în științele neurocognitive, este chiar aceasta a relației dintre minte și corp (engl. *mind-body problem*; fr. *le problème du corps-esprit*). Soluțiile sunt numeroase și nu le putem aminti aici pe

¹⁶ *Ibidem*, § 15.

toate. Să reținem doar că majoritatea concepțiilor contemporane, reduționiste sau nu, se raportează în mod critic la dualismul lui Descartes. Filosoful francez concepea ființa umană ca pe o dualitate, compusă din două substanțe, una materială, corporală, iar cealaltă imaterială, sufletul sau spiritul (*cogito*-ul). Care este argumentul teoretic, în general neînțeles sau „uitat” chiar și de specialiști?

c) COMUNICAȚIE ȘI ENERGIE

Dilema ține de posibilitatea comunicării între două tipuri de entități, de *transferul de energie* între acestea, deci pune în cauză legea conservării energiei. Din perspectiva strictă a Fizicii, unde substanțele imateriale nu au ce căuta, toate relațiile sau interacțiunile dintre corpuri respectă principiul conservării energiei. De acest fapt era conștient și Descartes, dar mai ales Leibniz, care a furnizat o primă formulare a acestui principiu!¹⁷

Dacă energia se conservă, atunci nici corpul uman nu ar avea de unde să-și procure un surplus de energie, astfel încât să-și modifice statutul, poziția (mișcare, repaus), sub influența conștiinței (a voinței, a intențiilor etc.). Iar conștiința nu are cum să furnizeze această energie. De ce? Pentru că prin definiție, monada sau sufletul rațional este o entitate imaterială, deci nesupusă legilor fizice ale conservării energiei. În acest caz, conștiința sau sufletul rațional nu are cum să transmită, să comunice energie corpului. Astfel, soluția carteziană a interconexiunii suflet–corp nu poate funcționa. Avem de-a face cu o constrângere impusă de o lege a naturii. De aceea, Leibniz afirmă *imposibilitatea științifică* a comunicării monadei cu corpul care-i aparține. Dacă nu există posibilitatea transferului de energie, atunci nu poate exista niciun fel de influență directă între cele două entități, care totuși trăiesc sub forma unei „uniuni a sufletului cu corpul”¹⁸.

Nici explicația mecanicistă nu merge, în plan strict informațional. Dacă monada este o substanță simplă, imaterială, o formă animată, atunci ea ar putea să *informeze* corpul (în sens propriu și figurat, în sens aristotelic), nu prin transfer de energie, ci prin transfer de informații (idei, gânduri, intenții, proiecte). Numai că transferul de informație nu se poate face fără consum de energie; deci dificultatea persistă. Altfel, s-ar fi rezolvat problema carteziană a interacțiunii suflet–corp și nu ar mai fi fost nevoie de o teorie sofisticată a monadelor, conform armoniei prestabilite. Dar nu aceasta a fost soluția reținută de cercetătorii în științele cognitive și neuroștiințele contemporane. Reducționismul materialist, care este majoritar, dar dilematic, încearcă criticarea teoriei monadelor, pentru rezolvarea acestei probleme

¹⁷ Leibniz, *Essai de dynamique*, 1691; cf. *supra* (nota 3). Leibniz se referă de asemenea într-o scrisoare trimisă lui Bossuet, „Leibniz à Bossuet”, din 18 aprilie 1682, în *Œuvres*, t. I, *Lettres de Leibniz*, Paris, Firmin Didot, 1859, p. 274.

¹⁸ Leibniz, *Discours de métaphysique*, § XXXIII.

de comunicare dintre conștiință și corp sau, în termeni contemporani, dintre activitățile mentale și activitățile cerebrale ale omului; însă fără succes¹⁹.

Dar unde este vorba de energie și de conservarea energiei în *Monadologie*? Paragrafele §§ 80–81 fac aluzie la această chestiune. Este adevărat că termenul de „energie” (gr. *energeia*) nu apare explicit aici și nici în alte texte leibniziene. Însă filosoful german folosește un termen echivalent „forța vie” (lat. *vis viva*) sau „cantitatea de forță” (fr. *quantité de force*) pentru a traduce termenul aristotelic de energie; astfel conceptul științific a luat naștere. Să nu uităm că ne aflăm în secolul al XVII-lea, iar noțiunea filosofică de *energie* nu va fi introdusă printre noțiunile științifice ale Fizicii decât două secole mai târziu, în secolul al XIX-lea. Există o mare întârziere, o mare distanță, între speculația filosofică și raționamentele științifice.

În aceste paragrafe, Leibniz își exprimă acordul cu Descartes pe această temă: „sufletele nu pot transmite forță corpurilor”. Însă se opune filosofului francez, care susținea că sufletele pot totuși modifica direcția corpurilor. Leibniz crede că există o altă lege a naturii, aceea a conservării totale a direcției corpurilor, care explică inerția lor naturală. Este uimitor ca Descartes să fi omis acest argument, mai ales că el este primul care enunță principiul inerției corpurilor, ca primă lege a naturii (*prima lex naturæ*)²⁰. Pentru Leibniz, legea inerției naturale a corpurilor provine din imperfecțiunea creaturilor²¹.

O consecință importantă a acestei idei este că principiul cauzalității nu se aplică în raportul dintre conștiință și corp. Între cele două entități nu ar exista o relație necesară și suficientă de tip cauză–efect. Dar atunci cum se poate explica coexistența celor două entități? Pentru că noi suntem ființe psiho-somatice aparent perfect interconectate. Doar aparent... Pentru Leibniz nu există relație causală de conexiune suflet–corp. Este adevărat că el folosește termenul de „conexiune”, însă ca pe un sinonim al termenului de „uniune”: „ce grand mystère de l’union de l’âme et du corps”²².

d) COMUNICAREA ȘI ARMONIA PRESTABILITĂ

Aici intervine ideea *armoniei prestabilite*. Există în lume două serii cauzale armonice: seria cauzelor eficiente, care ține de substanțele compuse, de activitatea corpurilor, și seria cauzelor finale, care este aceea a monadelor sau a sufletelor. Ambele serii sunt armonice între ele²³, astfel încât acest sistem permite o coordonare perfectă între două tipuri de realități, și se întâmplă astfel până la infinit: „Acest

¹⁹ P. M. Churchland, *Matter and Consciousness. A Contemporary Introduction to the Philosophy of Mind*, Cambridge, MIT Press, 1984.

²⁰ Descartes, *Principiorum Philosophiæ*, în *Œuvres*, ed. Charles Adam și Paul Tannery, Paris, Vrin, 1905, § XXXVII, p. 62.

²¹ Leibniz, *Monadologie*, § 42; *Théodicée*, §§ 20, 27–30 și *passim*.

²² Leibniz, *Discours de métaphysique*, § XXXIII, p. 86.

²³ Leibniz, *Monadologie*, § 79.

sistem face astfel încât corpurile acționează ca și cum (dintr-o imposibilitate) nu ar mai exista suflete, iar sufletele acționează ca și cum nu ar mai exista corpuri, iar ambele acționează ca și cum unul l-ar influența pe celălalt”²⁴. Se vede că Leibniz rezolvă dintr-o dată ambele probleme de comunicație: între suflet și corp, respectiv între două conștiințe sau monade (pe verticală și pe orizontală). Această teorie este crucială în metafizica leibniziană; ea este invocată, în *Théodicée*, în numeroase paragrafe²⁵.

Cum este stabilită această armonie? La origini, Monada divină sau Dumnezeu a creat lumea conform acestei armonii, perfect coordonată, astfel încât toate seriile cauzale să se acorde, să se potrivească între ele. Totul a fost stabilit, predeterminat la origini. De aceea se cheamă „prestabilită”. Comparația folosită este cea a funcționării ceasurilor. Noi oamenii suntem capabili să potrivim mersul ceasurilor, astfel încât toate ceasurile din lume să indice aceeași oră, conform fusului orar corespunzător. Astfel, toate activitățile umane sunt perfect armonizate. Dar se poate deduce din acest fapt că există relație cauzală între două ceasuri oarecare, că unul îl influențează sau comunică cu celălalt? Nu, mecanismele funcționează independent unele de altele, totuși în mod perfect armonios. Tot așa se explică și „potrivirea” sau coordonarea perfectă dintre suflet și corp; acestea dau doar impresia că ar exista o conexiune directă și că s-ar influența *cauzal* unul pe celălalt. În realitate, totul a fost decis odată pentru totdeauna la origini. De aceea, singura soluție plauzibilă este aceea a armoniei prestabilite.

Dar cum se explică comunicarea dintre oameni, în societate, existența limbajului, posibilitatea învățării, a transmiterii cunoașterii și, în fond, chiar existența societăților umane? Nu există comunicare prin contact direct decât între corpuri, între substanțele compuse, iar aceasta merge până la infinit. Este chiar premisa criticii făcute de Leibniz noțiunii magice de forță newtoniană. Nu poate exista gravitație, influență la distanță, pentru că substanțele compuse, corpurile nu comunică decât prin contact direct, din aproape în aproape, până la infinit. Influențele cele mai îndepărtate (în timp și spațiu) se pot regăsi în fiecare corp; trecutul și viitorul devin accesibile fiecărei monade. Acest principiu leibnizian a fost preluat tacit, de exemplu, de științele empirice contemporane, ca Rezistența materialelor, Astrofizica, Geologia, Istoria etc. Or, ființele umane nu sunt doar niște corpuri, doar niște agregate, ele dispun și de conștiință.

Numai că între conștiințe, între monade nu se comunică direct decât cu Monada divină. Monadele între ele se află într-o perfectă incomunicabilitate, dar care nu exclude sociabilitatea, mutualitatea. Deci, dacă se poate concepe o influență a unei persoane asupra alteia, aceasta nu poate fi decât intermediară, mediată de Dumnezeu. Din perspectiva leibniziană, ceea ce noi numim acum „manipulare” sau „transfer”, influențarea unei conștiințe sau a unei inteligențe de către o alta, nu ar fi posibilă. O

²⁴ *Ibidem*, § 81.

²⁵ Leibniz, *Théodicée*, §§ 22, 59, 60, 61, 62, 66, 345, 346, 354, 355.

astfel de influență, între două substanțe simple, nu poate fi decât ideală²⁶. Decât prin intermediul lui Dumnezeu. Astfel, acțiunile și pasiunile devin mutuale între creaturi, substanțele simple se acomodează unele cu altele prin mediere divină²⁷. Într-un alt text, Leibniz afirmă explicit: „De aceea doar Dumnezeu este cel care stabilește legătura și comunicarea dintre substanțe și, doar prin el, fenomenele unora se întâlnesc și se acordă cu ale celorlalte și, prin urmare, există realitate în percepțiile noastre”²⁸. Dar nu toate monadele pot comunica direct cu Monada supremă, ci doar spiritele, sufletele raționale, conștiințele. Cum?

La acest nivel²⁹, este introdusă o altă idee. Toate monadele sunt un fel de oglinzi vii sau imagini ale universului creaturilor, ale lumii. Altfel spus, în fiecare monadă se reflectă lumea în totalitatea ei, în mod holistic. Fiecare monadă conține toate posibilele, este o oglindă vie perpetuă a universului. Spre deosebire de monadele comune, conștiințele umane (spiritele superioare) au privilegiul de a oglindi Divinitatea. Astfel, conștiințele pot forma o societate cu Dumnezeu, de fapt o comuniune, un fel de monarhie a sufletelor. Prin urmare, toate monadele se acomodează cu fiecare și fiecare exprimă pe toate celelalte.

Comuniune (împărtășire) și *comunicare* au aceeași rădăcină etimologică (actul de a mânca este comunicare prin excelență), însă primul termen are conotație mistico-religioasă, în timp ce al doilea este secularizat și se referă la comunicația materială, fizică (ex.: vasele comunicante, comunicația mass-media). Și aceasta este o trimitere indirectă la dihotomia platoniciană a comunicării: prizonierii din peșteră, din lumea sensibilă, suportă mijloacele de comunicare în masă (iluzii, umbre, fantasmе) folosite de „magicienii”, actorii ascunși în spatele zidului, ca la teatru sau la cinema; dar nu pot comunica între ei. În timp ce filosoful, care a parcurs toate etapele inițiatice ale cunoașterii, eliberat de lumea sensibilă, parvine la un fel de participare, comunicare mistică totală (comuniune divină) cu Ideile din lumea inteligibilă. Când revine în peșteră, comunicarea dintre filosof și prizonieri este de asemenea imposibilă.

Am putea găsi câteva exemple aici, care să justifice această teorie leibniziană a comunicației monadelor. Mai întâi în plan logic, mereologia studiază aceste relații logice între *tot* și *parte*, care presupune că partea se regăsește în tot, iar totul în parte. Apoi, în plan biologic-genetic, noi știm că organismele vii înțelese ca sisteme individuale, armonioase, conțin niște părți (organe, țesuturi, celule), care reflectă, care „oglesc” organismul în totalitatea lui. De la o simplă celulă se poate reface același tip de organism (de exemplu, prin clonare). Faptul este posibil datorită *aceluiasi* cod genetic încorporat în fiecare celulă din organism. Altfel spus, totul sau întregul se regăsește în parte.

²⁶ Leibniz, *Monadologie*, § 51.

²⁷ *Ibidem*, § 52.

²⁸ Leibniz, *Discours de métaphysique*, § 32, p. 84–85.

²⁹ Leibniz, *Monadologie*, §§ 83–84.

De asemenea, construcția hologramelor pleacă de la acest principiu holistic, care se regăsește și în teoriile epistemologice sau lingvistice contemporane. Dintr-o oglindă spartă, fiecare ciob reflectă din nou imaginea inițială, cea care apărea în oglinda întreagă. Gândirea, limbajul, înțelegerea, semnificația ca și cunoașterea nu ar avea sens decât dacă ar fi globale. În fine, la nivel magic, în concepția omului arhaic, între corpul omenesc și lume (univers) existau relații de analogie și de omologie, nu de cauzalitate. Omul era parte din lume, iar lumea se regăsea în ființa umană, motiv pentru care omul arhaic considera că dispune de puteri magice, supra-naturale. Era suficient să acționeze asupra unei părți a corpului, imediat accesibil, astfel încât să producă o influență „cosmică”, naturală, la distanță, să provoace ploaia sau o eclipsă solară, să captureze un animal, să învingă inamicii etc.

Această teorie holistică a comunicației, contrar a ceea ce am fi bănuțit inițial, conduce la posibilitatea cunoașterii totale și chiar la ideea de limbaj universal.

II. POSIBILITATEA CUNOAȘTERII TOTALE

a) PERCEPȚIE, APERCEPȚIE ȘI REPREZENTARE

Monadele superioare, sufletele raționale sau conștiințele au capacitate perceptivă, aperceptivă și de reprezentare, în plus de apetență și de memorie. Deci, au acces la două feluri de cunoaștere, empirică și conceptuală. Dar aici se ivește o nouă problemă teoretică. Dacă, pe de o parte, monadele nu pot comunica direct cu alte monade și nici cu alte corpuri sau cu propriul corp (substanțele compuse, organice) și în același timp susținem că au acces la cunoaștere empirică, adică percepție sensibilă, faptul pare contra-intuitiv, ba chiar contradictoriu.

În *Monadologie* (§ 14), Leibniz dă definiția percepției: „Starea trecătoare care învăluie și reprezintă o multitudine în unitate sau în substanța simplă nu este altceva decât ceea ce se numește *Percepție*, pe care trebuie să o distingem de apercepție sau de conștiință, cum o să vedem pe urmă”. Există un principiu intern de schimbare în monade, care permite trecerea de la o percepție la alta și care este chiar *Apetența*. Apetența duce la percepții noi, la o varietate sau multitudine din substanța simplă. Până aici nu a fost nevoie de o comunicare materială, fiziologică cu lumea; mai știm de asemenea că nu se poate explica funcționarea cognitivă a percepțiilor prin mecanisme fiziologice sau în mod mecanic (fr. *raisons mécaniques*). Metafora creierului, ca o moară gigantică, în care dacă am penetra, nu am reuși să observăm nicio activitate cognitivă perceptivă sau de alt tip, este expusă într-unul din paragrafele următoare (§ 17). De aceea, afirmă Leibniz, percepția trebuie situată în substanța simplă, iar nu în cea compusă; altfel spus, activitatea cognitivă de percepție ține de suflet, de conștiință, iar nu de lumea sensibilă, de activitatea fiziologică a creierului.

Această teză este întărită de o altă idee originală a filosofului german, aceea a „micilor percepții” (fr. *les petites perceptions*)³⁰. Acestea sunt acele percepții slabe, insensibile, indistincte, cu care suntem toți confrunțați, pe care le ignorăm atunci când ne concentrăm pe ceva anume: zgomotul de fond, am spune noi astăzi (foșnetul frunzelor, vântul, zgomotul valurilor, zgomotele străzii, murmurul mulțimii), pe care avem tendința să le neglijăm, când suntem atenți la o conversație sau când urmărim un gând anume. De fapt, „micile percepții” sunt cele specifice somnului fără vise, unor stări letargice, de oboseală, de leșin, dar și activităților cotidiene. De aceea le uităm destul de repede sau nu ne mai amintim deloc, pentru că nu avem despre ele o *percepție distinctă*. Auzim zgomotul mării, dar nu al fiecărui val; percepem murmurul mulțimii, dar nu ce rostește fiecare.

Prin micile percepții, monadele sunt în legătură cu întregul univers (în timp și în spațiu), într-un fel de „conspirație universală”. Astfel, în prezent se poate citi trecutul sau viitorul; un ochi pătrunzător ca cel divin ar putea să vadă totul³¹. La acest stadiu, al percepțiilor confuze, conștiința umană nu diferă mult de sufletul animalelor. Apare aici ideea unor activități „subconștiente” sau „inconștiente”, cu precizarea că termenii nu sunt folosiți de Leibniz. Vor fi reactualizați mai târziu de Carl Gustav Jung (sec. XX), când va încerca descoperirea unei filiații istorice, în redefinirea inconștientului individual (*via* Sigmund Freud) și în definirea inconștientului colectiv.

Memoria furnizează un fel de „înlănțuire”, urmări, consecințe (fr. *consécution*) în multitudinea de percepții, care imită rațiunea propriu-zisă, fără însă a se confunda cu aceasta. La animale nici nu ar fi posibil, pentru că nu dispun de rațiune. Însă acestea au o memorie a emoțiilor, a sentimentelor, dispun de imaginație³², altfel spus de o cunoaștere sensibilă, empirică. Este ceea ce constatăm chiar și la oameni, afirmă Leibniz, pentru că aceștia se comportă ca animalele în majoritatea timpului³³. Într-adevăr, cunoașterea umană bazată doar pe memorie, care asigură o cauzalitate materială, este de tip empiric, iar nu conformă rațiunii. În cea mai mare parte a timpului, noi ne-am comporta mai degrabă ca medicii empiriști, iar nu ca astronomii raționali care au acces la cunoașterea adevărilor necesare și eterne:

Dar cunoașterea adevărilor necesare și eterne este aceea care ne distinge de simplele animale, care ne conferă rațiunea și științele, ridicându-ne la cunoașterea de sine și a lui Dumnezeu. Și aceasta este ceea ce se cheamă în noi Suflet rațional sau *Spirit*³⁴.

Tot prin această cunoaștere omul se poate ridica la actele reflexive, la conștiința de sine, la cunoașterea de sine. Acestea conduc la cunoașterea Ființei, a

³⁰ Leibniz, *Mondologie*, § 21; *Nouveaux Essais*, p. 20–22, 80, 96–97 și *passim*.

³¹ Leibniz, *Nouveaux Essais sur l'entendement humain*, p. 21.

³² Leibniz, *Monadologie*, §§ 25–27.

³³ *Ibidem*, § 28.

³⁴ *Ibidem*, § 29.

Substanței, a imaterialității, a lui Dumnezeu. Deci, obiectele principale ale raționamentelor noastre nu sunt constituite de percepțiile sensibile, ci de actele reflexive. Am insistat până acum pe influența aristotelică în metafizica leibniziană. Însă la acest nivel se resimte mai degrabă influența platoniciană.

Schema alegoriei cavernei (Platon, *Republica*, cartea a VII-a) descrie aceste etape ale cunoașterii: de la domeniul cunoașterii sensibile (imaginație, credințe, opinie, memorie, reprezentări – *pistis, doxa*), prin ascensiune dialectică, către cunoașterea științifică (gr. *episteme*) și cunoașterea conceptuală, a ideilor eterne, a adevărilor imuabile, a principiilor raționale, anipotetice. Această ascensiune inițiativă este chiar procesul de anamneză sau de reminiscență, prin care sufletul își rememorează adevărurile „uite” aflate în el însuși. La aceste principii, sufletul are acces printr-o comuniune, printr-o participare mistică la cunoașterea divină. Raționalismul leibnizian, ca și cel cartezian, își au rădăcinile în realismul platonician.

b) PRINCIPIILE ȘI ADEVĂRURILE RAȚIONALE

Toate raționamentele umane sunt bazate pe două principii: cel de non-contradicție sau de identitate și principiul rațiunii suficiente. Urmându-l pe Aristotel (*Metafizica*), Leibniz propune mai multe variante ale acestor principii: că nu se poate afirma în același timp ceva și contrariul său; că ceva nu poate să fie și să nu fie în același timp și sub un același raport; că o propoziție nu poate fi adevărată și falsă în același timp; că o propoziție este fie adevărată, fie falsă; A nu este non A ³⁵.

În diferitele formulări, din logica bivalentă contemporană, noi considerăm separat principiul identității, principiul non-contradicției și principiul terțului exclus. Însă Leibniz susține că toate se pot reduce logic la principiul de non-contradicție sau în formularea sa, la *principiul contradicției*. Folosindu-se doar de acesta și de principiul rațiunii suficiente, filosoful și matematicianul german afirmă, pe bună dreptate, că se poate deduce toată matematica. Cunoașterea rațională a monadelor devine astfel accesibilă în *totalitatea* ei. În corespondență sa cu Clarke, el afirmă explicit:

Marele fundament al Matematicilor este Principiul contradicției sau al identității, altfel spus, că un enunț nu ar putea fi adevărat și fals în același timp și că, astfel, A este A , și nu ar putea să fie *non-A*; și doar acest principiu este suficient pentru a demonstra toată Aritmetica și toată Geometria, adică toate Principiile Matematice³⁶.

Pe de altă parte, principiul rațiunii suficiente, simbolul prin excelență al raționalismului, afirmă că „nici un fapt nu ar putea exista, nici o propoziție nu ar fi adevărată, fără ca să existe o rațiune [un motiv, o cauză] suficientă, de ce se

³⁵ Leibniz, *Monadologie*, § 31; *Théodicée*, §§ 14, 22; *Nouveaux Essais*, p. 324.

³⁶ Leibniz, « Second écrit de Leibniz », *Correspondance Leibniz-Clarke*, fin novembre 1715, p. 35–36.

întâmplă așa și nu altfel”³⁷. Principiul rațiunii suficiente va avea o mare influență în filosofia continentală și întâlnim ecouri puternice, până în secolele XIX–XX, la Schopenhauer și Heidegger. El reprezintă chiar răspunsul la o altă chestiune leibniziană, care i-a turmentat și pe scriitorii contemporani ca Umberto Eco: „De ce există ceva mai degrabă decât nimic?” (fr. *Pourquoi y a-t-il quelque chose plutôt que rien?*).

Aceste principii sunt innăscute (fr. *innés*) și sunt adevărate prin ele însele, fără vreun raport cu experiența, cu faptele. De aceea, Leibniz mergând în fond pe o dihotomie de tip platonician, distinge între două tipuri de adevăr: „adevărurile de rațiune” și „adevărurile de fapt” (fr. *vérités de raison, vérités de fait*). Adevărurile raționale sunt necesare, iar opusul lor este imposibil; în timp ce adevărurile *de fapt* sunt contingente, iar opusul lor este posibil:

Adevărurile raționale (fr. *de raison*) sunt necesare, iar cele *de fapt* sunt contingente. Adevărurile raționale primitive sunt cele pe care eu le numesc cu un nume general *identice*, pentru că se pare că acestea nu fac decât să repete același lucru, fără să ne învețe ceva. Acestea sunt afirmative sau negative. *Afirmativele* sunt ca următoarele: *Fiecare lucru este ceea ce este*; și alte exemple de același gen; *A este A, B este B*. Eu voi fi ce voi fi. Eu scriu ce scriu. Și *nimic*, în versuri ca și în proză, *este nimic* sau puțin lucru. Triunghiul echilateral este un triunghi. Animalul rațional este tot un animal³⁸.

În această distincție (adevăruri raționale – adevăruri de fapt) nu întâlnim numai originea analizelor epistemologice kantiene, bazate pe faimoasele judecăți *a priori* și *a posteriori*, termeni pe care de altfel îi folosește și Leibniz, dar mai mult, avem de-a face cu o întregă evaluare modală. Sub influența lui Aristotel (opoziția *act / potență* și sintagma *contingențele viitoare*), Leibniz pune bazele judecăților modale (cu modalități). Lista modalităților este enormă; există modalități ontologice (trecut, viitor, prezent, actual, posibil, real), modalități epistemice (cunoaștere, știință, certitudine, ignoranță, necesitate, contingență), modalități doxastice, deontice și juridice (credință, permisiune, interdicție, datorie, justiție) etc. Se pot construi operatori modali cu ajutorul cărora se evaluează logic, valoarea de adevăr a judecăților noastre, din diferite domenii de activitate, oricât de complexe (ex.: „Eu *cred* că este *posibil* ca el să fi *știut* în mod *cert* ceea ce *trebuia* făcut”). Logica modală, pe care nu o putem rezuma aici, este absolut solidară cu sintagma „lumilor posibile”. O propoziție este adevărată în mod necesar, dacă este adevărată în toate lumile posibile.

Deocamdată să reținem că este vorba de o confruntare specifică secolului al XVII-lea între raționaliști și empiriști. Este vizat aici cu precădere John Locke. Să nu uităm că filosoful englez tocmai publicase o carte *Essays of Human Understanding* (1690), căreia Leibniz i-a răspuns în mod direct prin acel dialog imaginar între Théophile și Philalèthe din *Nouveaux Essais sur l'Ententement Humain*

³⁷ Leibniz, *Monadologie*, §§ 32, 36–38; *Principes de la nature et de la grâce*, § 7; *Essais de Théodicée*, §§ 3, 14, 349.

³⁸ Leibniz, *Nouveaux Essais*, IV, 2, § 1, p. 318 ; cf. *Monadologie*, § 33.

(1705). Adevărurile necesare se pot analiza sau descompune în idei sau adevăruri mai simple, până când se ajunge la cele primitive. Pe acestea din urmă suntem obligați să le acceptăm ca atare, fără demonstrație, după exemplul definițiilor și axiomelor matematice. Acestea sunt ideile simple, nedefinisabile sau principiile primitive.

Lor li se opun adevărurile contingente, *de fapt* sau empirice. Locke și în general reprezentanții empirismului (Bacon, Hobbes, Hume) resping teoria ideilor înnăscute. Pentru ei nu există adevăruri științifice, în afara celor care rezultă din cunoașterea empirică, din lumea sensibilă, adică aceste adevăruri *de fapt*, de la care pornind, prin abstractizare se ajunge la legile naturii. Dar, pentru Leibniz, chiar și la originea lor se află principiul rațiunii suficiente. Analiza acestora în idei sau adevăruri mai simple poate merge la infinit, pentru că lucrurile naturale există într-o varietate infinită, care se exemplifică într-un fel de înșiruire sau înlănțuire causală eficientă. Leibniz o numește „seria cauzelor eficiente”, pentru a o deosebi de „seria cauzelor finale” (a adevărilor raționale). Cunoașterea acestor serii cauzale ne poate conduce până la cauza ultimă (rațiunea suficientă), o substanță necesară, cauza ultimă care se numește Dumnezeu³⁹. Avem astfel acces la cunoașterea divină, la cunoașterea absolută, eternă, a universului infinit, a trecutului, a prezentului și a viitorului.

Adevărurile raționale sunt propoziții metafizice, universale, înnăscute, necesare, *a priori*. În timp ce adevărurile *de fapt* sunt propoziții empirice, legi fizice, contingente, *a posteriori*. Necesitatea lor logică provine dintr-o constrângere metafizică: o propoziție este necesară dacă este adevărată în toate lumile posibile. Principiile, legile, adevărurile leibniziene au consecințe extraordinare în toate domeniile cunoașterii umane, dar mai ales în științele exacte. Să considerăm dificultatea de principiu a funcționării limbilor naturale: ambiguitatea. Aceasta este incompatibilă cu adevărul de tip științific, care trebuie să fie obiectiv, deci univoc. În mod normal, conform mentalității de tip științific, legea gravitației, de exemplu, nu suportă mai multe interpretări. Nu putem accepta legi științifice ambigue. De aceea, formalizarea acestor legi se face conform principiilor semnalate, printre care relația de identitate este crucială.

Mai întâi, prin analiza noțiunilor se ajunge până la primele posibile, *ad prima possibilia*, cum spune Leibniz, „și până la noțiunile irezovabile, ceea ce revine la același lucru, până la atributele absolute ale lui Dumnezeu, altfel spus, cauzele primitive și ultima rațiune a lucrurilor”. Noțiunea fundamentală de *identitate* nu este numai una din aceste noțiuni primitive, dar are și rolul de a fixa termenii, de a face univoci, de a conferi economie limbajului. Cu un același cuvânt se pot desemna o infinitate de lucruri. Cum este posibil? Printr-un principiu pe care identitatea îl presupune, absolut crucial în limbajul științific, *substituirea identităților*. Miza este deci importantă și merită să discutăm definiția leibniziană a identității cu legile logice pe care le presupune.

³⁹ Leibniz, *Monadologie*, §§ 36–38.

c) LEGILE IDENTITĂȚII

Într-adevăr, nu am fi capabili să concepem un sistem formal (logic, matematic, fizic) fără posibilitatea substituiri variabilelor, mărimilor, în cadrul ecuațiilor sau al relațiilor formale. Leibniz vorbește de substituția identităților *salva veritate*, altfel spus, fără ca valoarea de adevăr a propoziției să se schimbe, prin conservarea adevărului. Să considerăm orice ecuație din Fizică. Pentru ca să fie valabilă, pe de o parte, trebuie să se aplice la tot felul de situații, cazuri particulare. Pentru aceasta, trebuie să putem substitui variabilele prin constante sau date specifice. Pe de altă parte, o ecuație, înțeleasă ca lege a naturii, se află în raport de echivalență cu alte ecuații, care astfel formează sisteme de ecuații. Or, aceste raporturi de tip matematic conduc la posibilitatea substituiri diversilor parametri, mărimi fizice, variabile, de la o ecuație la alta. Acest fapt este posibil datorită identității sau egalității.

În afara limbajului formalizat, de exemplu în cazul metonimiilor sau al metaforelor în literatură, substituțiile identităților *salva veritate* nu mai sunt posibile. În limbaj tehnic se spune că substituțiile funcționează doar în contexte extensionale, dar nu în contexte intensionale. În acestea din urmă, transportul de adevăr și de semnificație de la premise la concluzie nu este garantat. Pentru matematician, pentru logician, pentru savant, acest lucru este foarte neplăcut. Singura soluție rămâne utilizarea simbolurilor formale puse în relație de identitate și delimitarea contextelor formale de cele literare. Odată ce a fost fixată semnificația noțiunii de *energie*, putem pune în relație de identitate diferite forme de energie (lucru mecanic, energie cinetică, energie potențială, energie internă, căldură), pentru a exprima cu ajutorul acestei relații, de exemplu, legea conservării energiei. De aici se pot deduce alte legi ale naturii, tot datorită relației de identitate $(x)(x = x)$.

În mod sistematic, logicienii și filosofii contemporani se referă la trei formulări leibniziene cu privire la identitate și care de multe ori sunt confundate⁴⁰. Nu vom intra aici în detaliul discuțiilor numeroase pe marginea dificultăților acestor legi. Ce trebuie să reținem este că toți comentatorii le utilizează ca atare în manualele de logică contemporane. Aceste trei expresii sau „legi leibniziene” pot fi clasate astfel:

– Prima, *indiscernabilitatea identităților*, numită și „legea lui Leibniz”, afirmă că dacă a și b sunt identice, atunci tot ceea ce este adevărat despre a este adevărat și despre b ; altfel spus, a și b sunt indiscernabile: $(a = b) \rightarrow (P)(Pa \equiv Pb)$. Unde „ P ” este predicat.

– A doua expresie, care este reciproca precedentei, cunoscută ca principiul *identității indiscernabilelor*, afirmă că dacă tot ceea ce este adevărat despre a este și despre b și tot ce este adevărat despre b este și despre a , atunci a și b sunt identice: $(P)(Pa \equiv Pb) \rightarrow (a = b)$.

⁴⁰ Cf. de exemplu, H. Ishiguro, *Leibniz's Logic and Philosophy of Language*, p. 17.

– A treia expresie și cea mai importantă este faimoasa *substitutivitate a identităților*: *Eadem sunt quorum unum alteri substitui potest salva veritate*⁴¹. Această regulă furnizează o relație între identitate și condițiile de adevăr ale raționamentelor noastre, a „cărui interpretare necesită cea mai mare grijă” și care s-ar putea traduce astfel: „sunt identici, cei care pot fi substituiți unul altuia, fără ca adevărul să se schimbe”⁴². Filosofii și logicienii sunt toți de acord cu atribuirea acestei legi lui Leibniz, însă cu câteva secole înainte, sfântul Toma din Aquino formulase ceva asemănător: *Quaecumque sunt idem, ita se habent, quod quid, quid praedicatur de uno, praedicatur et de alio*⁴³.

De fapt, ideea de substituție logică exista deja în Antichitate, de exemplu la Aristotel (*Organon*). Filosoful îi denunță pe sofști că nu respectă această regulă, ci substituie în mod voit confuz, în discursurile lor, lucrurile și cuvintele sau numele obiectelor. Deci, ca să nu existe neînțelegere, trebuie să precizăm că putem identifica tot felul de lucruri, obiecte fizice, obiecte matematice, termeni, însă nu putem substitui decât cuvintele, unul altuia, într-o frază, termenii care reprezintă numele obiectelor identice. Altfel spus, simbolurile pot fi substituite la nivelul limbajului, nu însă lucrurile; nu putem să confundăm logica cu realitatea materială. Leibniz dă mai multe exemple de acest gen: „Sunt *identice* dacă una poate fi substituită celeilalte fără ca adevărul să fie modificat, ca *triunghiul și trilaterul, patrunghiul și patrulaterul*”⁴⁴. Această substituție între nume diferite este posibilă într-o propoziție, fără ca adevărul să se modifice, pentru că indivizii desemnați sunt identici (unul și același): „A considera că două lucruri sunt indiscernabile, revine la a considera același lucru sub două nume diferite”⁴⁵.

Considerate separat, cele trei formule se transformă în dileme logice și metafizice. Însă luate împreună, cele trei expresii conduc la *definiția identității*, a principiului suprem al gândirii, care este și principiul individuației. Aceasta se poate formaliza cu simbolurile logice intrate în uz astfel: $(a = b) \equiv (P)(Pa \rightarrow Pb)$; a este identic cu b , dacă și numai dacă, pentru orice predicat P aplicat lui a , acesta este valabil pentru b și reciproc. Pentru Leibniz, monadele sunt indivizi unici, de aceea ele nu se pot confunda unele cu celelalte. În lumea sensibilă nu se poate constata nici identitate perfectă, nici indiscernabilitate între indivizi. Fiecare monadă are propria sa identitate. Formulările acestor principii leibniziene vor fi deci negative, atunci când vor viza ființe naturale. Însă în plan logic și metafizic, filosoful propune niște formulări pozitive ale principiilor sale, întotdeauna solidare cu principiul rațiunii suficiente. Iată câteva exemple din corespondența sa cu Clarke:

⁴¹ Leibniz, *Opuscules et fragments inédits* (ed. L. Couturat), p. 259.

⁴² P. Gochet et P. Gribomont, *Logique*, vol. 1, Paris, Hermès, 1991 (1990), p. 40.

⁴³ Sf. Toma din Aquino, *Summa Theologica, questio XL*, art. 1, ad. 3, p. I.

⁴⁴ Leibniz, *Mathematischen Schriften*, p. 219 : « *Eadem sunt quorum unum in laterius locum substitui potest, salva veritate, ut Triangulum et Trilaterum, Quadrangulum et Quadrilaterum* ».

⁴⁵ Leibniz, « *Quatrième écrit de Leibniz* » (*Lettre à Clarke*), 2 juin 1716, *op. cit.*, p. 85.

„Eu deduc printre alte consecințe, că nu există deloc în natură două ființe reale absolut indiscernabile; pentru că dacă ar fi existat, Dumnezeu și Natura s-ar fi comportat fără rost [rațiune], tratându-l pe unul altfel decât pe celălalt; și că astfel Dumnezeu nu produce două porțiuni de materie perfect egale și asemănătoare.

[...] Eu susținusem că printre lucrurile sensibile nu se află niciodată două indiscernabile și că (de exemplu) nu se vor descoperi niciodată două frunze într-o grădină, nici două picături de apă perfect asemănătoare. Se admite cu privire la frunze și probabil cu privire la picăturile de apă.

[...] Atunci când neg că există două picături de apă complet asemănătoare, sau două alte corpuri indiscernabile, eu nu spun că ar fi imposibil în mod absolut de a susține aceasta, ci că este contrar înțelepciunii divine și, prin urmare, nu există deloc⁴⁶.

Aceste principii metafizice nu se află doar la baza logicii, ci și a discursurilor științifice. Există deci o solidaritate necesară între limbajul formal și discursul științific. *Lingua Characteristica Universalis*, în fond logica filosofică, trebuie să fie prin urmare un limbaj univoc. Ambiguitatea nu este acceptabilă în limbajul științific, în timp ce este întru totul de dorit în literatură, în mitologie, în retorică. Nu putem concepe demonstrații sau argumente vagi, confuze, echivoce, metaforice. De asemenea traducerile trebuie să respecte același criteriu.

Toate aceste analize folosesc la realizarea proiectului unei limbi simbolice universale; deci astfel cunoașterea devine universală, monadele pot cunoaște *totul*. Trebuie prin urmare justificată armonia universală a limbajului, nu doar la nivel formal, dar și la nivelul limbilor naturale. Această idee îl va conduce pe filosof la susținerea unei teze tari, aceea a *determinismului lingvistic*, cu privire la originea limbajului și a popoarelor. Pentru Leibniz, ambele chestiuni sunt solidare. Altfel, dacă ar fi susținut concepția opusă, a *relativismului lingvistic*, i-ar fi fost imposibil să apere ideea armoniei limbajului și a limbilor naturale.

III. ARMONIA UNIVERSALĂ A LIMBAJULUI⁴⁷

Cercetările leibniziene despre limbaj se pot declina la trei nivele: un proiect grandios de formalizare a limbajului științific, sub forma unei *Lingua Characteristica Universalis*, numită și *Ars Combinatoria*, în fond elaborarea limbajului formal aflat la originea logicii simbolice, finalizat de Gottlob Frege (secolele XIX–XX); o reflecție elaborată la nivel lingvistic și filologic, o adevărată filosofie a limbajului, despre originea și universalitatea limbilor; în fine, un aspect educativ (etic și politic) de

⁴⁶ Leibniz, « Cinquième écrit de Leibniz » (*Lettre à Clarke*), mi-aout 1716, *Correspondance Leibniz-Clarke*, op. cit., p. 131–133.

⁴⁷ Această secțiune reia și dezvoltă paragraful „Limbajul științific versus retorica vulgarizatoare” din articolul nostru *Dificultăți etice și epistemologice în vulgarizarea științei*, în „Revista de filosofie”, t. LXII, nr. 6, 2015.

utilizare a limbilor naturale, în general și al limbii germane, în particular. Câteva teze majore ale metafizicii lui Leibniz se regăsesc și în concepția sa despre limbaj. Holismul epistemologic devine aici holism lingvistic.

Proiectul său prelungeste concepțiile carteziană și pascaliană despre limbaj. Acesta trebuie să satisfacă o dublă necesitate: cea creativă și ambiguă, în ceea ce privește limbajului natural, și cea univocă, precisă și sigură, a limbajului formal simbolic, de tipul științelor matematice. Dar Leibniz trebuie, pe de o parte, să rezolve problema comunicării monadelor la nivelul limbajului, să justifice necesitatea și deci universalitatea acestuia, iar pe de altă parte, să elaboreze o Caracteristică universală (limbă formală ideografică, formată din caractere, din simboluri), care să se afle la baza tuturor științelor, deci a cunoașterii raționale; în termeni contemporani, ar fi vorba despre Logica formală. Acest limbaj simbolic ar permite efectuarea unor evaluări a diferitelor noastre judecăți, sub forma unui calcul (*calculus ratiocinator*), după modelul matematicii (*Mathesis Universalis*), pentru a decide valoarea de adevăr a unor dispute teoretice, altfel interminabile. S-ar deschide astfel calea cunoașterii totale.

a) LIMBA FORMALĂ ȘI MAȘINILE DE CALCUL

Prin acest limbaj formal universal, Leibniz vizează două obiective: să formalizeze limbajul filosofic și științific, astfel încât să putem „dezambiguiza” limbile naturale și să calculăm cu conceptele⁴⁸. Astfel, discursurile savante ar deveni „oarbe”, eficiente, certe și universal accesibile. Chiar și copiii ar fi capabili să calculeze, fără să înțeleagă argumentele foarte sofisticate, și astfel să obțină concluziile corecte.

Este vorba despre ideea de „gândire oarbă” asociată gândirii științifice, subînțeleasă de Leibniz. Într-adevăr, gândirea din științele exacte, gândirea calculatorie, algoritmică, cu ajutorul formulelor prin recurență, este oarbă, pentru că o putem utiliza în mod eficient, fără ca să înțelegem cu adevărat cum funcționează. Toți știm să efectuăm o împărțire cu rest, să extragem o rădăcină pătrată sau să rezolvăm o ecuație de gradul doi. Însă cine cunoaște efectiv care sunt algoritmele aflate la baza acestor operații, care este sensul ascuns, rostul lor? Noi am reținut formulele. Doar matematicienii știu, de exemplu, că pentru o operație destul de simplă ca împărțirea cu rest se face apel la algoritmul lui Euclid. Un elev poate efectua calcule complexe cu un calculator de buzunar, fără să cunoască sau să priceapă dezvoltările în serie ale funcțiilor exponențiale și logaritmice. Judecata științifică vizează eficacitatea și precizia prin calculul simbolic, dar pierde la nivelul înțelegerii, al gândirii.

Mai multe presupoziii metafizice se află la baza acestui proiect, printre care dorim să semnalăm doar două. Prima este ideea armoniei universale ale limbilor.

⁴⁸ Leibniz, *Lingua Universalis*, în *Philosophische Schriften*, VII, B, III, 4 (ed. Gerhardt); cf. de asemenea *Opuscles et fragments inédits de Leibniz*, (ed. Couturat), 1903, p. 278, 574.

Această teză lingvistică este fondată pe teza ontologică a armoniei prestabilite a lumii, creată ca atare de Dumnezeu, care a reglat totul încă de la începuturi, tot așa cum se sincronizează funcționarea ceasurilor. Monadele nu comunică între ele, dar comunică fiecare cu Monada supremă. Această comunicare universală face ca și limbajul să fie universal. Aici rezidă posibilitatea elaborării unei limbi universale. Această teză se lovește de *relativitatea* lingvistică și ridică problema *determinării* lingvistice.

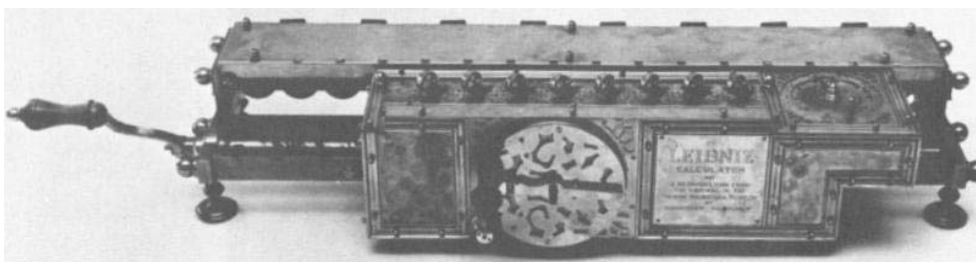

Fig. 1. Mașina de calcul cu patru operații a lui Leibniz, muzeul bibliotecii din Hanovra, 1673.

O altă presuposiție ține de o dificultate inerentă, intrinsecă funcționării limbajului: *ambiguitatea* limbilor naturale. Ambiguitatea este chiar un principiu de funcționare al limbajului natural, care justifică dimensiunea poetică, creativă, artistică a tuturor artelor care fac apel la discurs. „Limbaj natural” și „ambiguitate” sunt două noțiuni solidare. Însă ambiguitatea este și un impediment grav pentru cunoașterea științifică. Aceasta din urmă nu poate fi decât precisă, exactă, univocă, universală. Fiecare știință își elaborează propriul limbaj, propriul tip de discurs, un vocabular tehnic, cât mai precis posibil, astfel încât să rezolve această problemă. Leibniz spera, prin formalizarea limbajului natural, să obțină un limbaj artificial univoc, care să fie mijlocul de acces la cunoașterea științifică absolută, la chiar raționalitatea divină („*Dieu calculează et fit le monde*”). Teza aristotelică a unei științe, care nu este știință decât a universalului, este exploatată și la nivelul limbajului. Prin urmare, pentru filosoful german, nu există limbaj decât înțeles ca limbaj universal.

Acest proiect este însă plin de dileme teoretice. O parte dintre ele au fost exportate în științele cognitive și informatice contemporane. De exemplu, problema naturii limbajului: Există o diferență esențială între limbajul natural și limbajul formal? Se poate reduce unul la celălalt? Care este originea limbajului? Nu numai *cum*, dar *de ce* a apărut limbajul? Pot fi matematizate științele umane (literatura, psihologia, sociologia, antropologia)? Gândirea divină este calculatorie? Poate calculul logico-matematic să explice întru totul funcționarea minții, activitatea conștiinței? Există relativism *sau* determinism lingvistic? În acest din urmă caz, ce mai rămâne din libertatea morală, din responsabilitatea persoanelor? Cum s-ar mai explica creativitatea lingvistică sau apariția unor noi limbi?

Pentru Leibniz, realizarea acestui proiect ar fi putut să pună capăt deja „interminabilelor dispute filosofice”. Toată istoria filosofiei este făcută astfel. Nu există doi filosofi care să fie de acord asupra unei chestiuni fundamentale. Pentru ca să punem capăt acestei situații, ar fi suficient să facem apel la mijloace de calcul, după exemplul copiilor, care se servesc de numărătoare cu bile, iar atunci când au loc dispute filosofice greu de tranșat, să spunem pur și simplu: „*Calculons!*”. De unde și construcția unor mașini de calcul⁴⁹. Și astfel vom obține rezultatul, concluzia veritabilă a dezbaterii. Vedem bine, în modelele de calcul algebric, prin formulele de recurență, că se pot obține rezultate precise, certe. De ce nu, ar spune Leibniz, prin limbajul simbolic formalizat?

Ceea ce dorim să semnalăm aici este punerea în valoare a limbajului simbolic în general, iar a simbolului în particular. Dacă modernismul poate fi caracterizat printr-o „revoluție științifică”, aceasta nu a fost în mod sigur o „revoluție copernicană”, așa cum a afirmat Kant. Nicolaus Copernic a fost ultimul care a descoperit sistemul heliocentric. Tycho Brahe elaborase deja un sistem hibrid helio-geocentric. Iar secta pitagorică (cf. textul lui Philolaus citat de Copernic) cunoștea heliocentrismul de aproape două milenii. Revoluția științifică a fost simbolică. Simbolul unifică, precizează, dezambiguizează, încorporează, certifică, face eficientă și amplifică în mod magic cunoașterea.

Descartes este cel care introduce utilizarea sistematică și uniformă a simbolurilor în matematică și în științele naturii. Notățiile matematice și fizice de astăzi sunt cele carteziene. El este urmat în acest proiect de savanții secolelor XVII–XVIII, dintre care amintim aici doar pe Galileo Galilei și Isaac Newton cu programul de *matematizare* (punerea în ecuație) a legilor naturii. Însă proiectul leibnizian, de elaborare a unei limbi simbolice universale, este cel mai consistent și se va finaliza la sfârșitul sec. al XIX-lea prin *Ideografia (Begriffsschrift, 1879)* lui Frege, iar în a doua jumătate a sec. XX, prin apariția informaticii și a calculatoarelor electronice.

Într-adevăr, informatica contemporană își are originile în proiectele teoretice și în realizările practice leibniziene. Dar, mai mult, putem afirma fără ezitare că Leibniz este fondatorul informaticii. El este cel care redescoperă calculul binar (0, 1), după un manuscris chinez încredințat de către un călugăr iezuit, absolut necesar în funcționarea calculatoarelor, iar nu Georges Boole, așa cum afirmă istoriografia oficială⁵⁰. Acest calcul părea indescifrabil savanților din epocă; însă Leibniz reușește să demonstreze că este vorba de calcul aritmetic în baza de numerație doi; mai mult îi

⁴⁹ Mașina de calcul a lui Leibniz este descrisă în 1710, în *Miscellanea Berolinensia ad incrementum scientiarum*, 1710–1743; mașina este conservată la muzeul bibliotecii din Hanovra (fig. 1).

⁵⁰ Leibniz, *De Progressione Dyadica*, mars 15, 1679 (ed. Gerhardt), *Mathematische Schriften*, III, B, 2–3, p. 228–234; cf. deasemenea *Opusculs et fragments inédits de Leibniz* (ed. Couturat), 1903, p. 279–280.

găsește justificare teoretică și aplicații practice conform proiectului unei *Lingua Characteristica Universalis*⁵¹.

Un alt model de mașină binară leibniziană, care efectuează calcul bivalent (0, 1), deci este capabilă să opereze cu două valori de adevăr (*fals-adevărat*), a fost recent reconstruit, după schemele lui Leibniz, de doi specialiști germani, E. Steiner și G. Weber, de la Institutul de mecanică și de mecanică computațională, al Universității Leibniz din Hanovra (2003–2004). Conceperea acestor mașini de calcul, cu bile, ilustrează perfect teza leibniziană despre limbaj, proiectul unei limbi simbolice universale, a unei logici capabilă să evalueze, să calculeze cu noțiunile, conceptele și judecățile filosofice. Astfel, chiar discursul filosofic, acele „dezbateri filosofice interminabile”, cum spunea Leibniz, ar fi susceptibil de formalizare.

Aceste mașini au fost redescoperite foarte târziu, în epoca contemporană, însă erau bine cunoscute în secolul al XVII-lea. De exemplu, savantul olandez Christian Huygens, contemporan cu Leibniz, văzuse și verificase această mașină. După mărturiile filosofului german, el ar fi inventat această mașină încă din adolescență. Într-un manuscris *De Progressione Dyadica* o numește „mașina aritmetică”. Iar într-o ediție franceză a operelor lui⁵², putem găsi mai multe planșe cu această mașină (n°73). Iată ce afirmă filosoful într-un text din 1710:

Am prezentat Societății Regale din Londra, în 1673, un exemplar al Mașinii Aritmetice, pe care o inventasem în adolescență. Academiei Regale din Paris i-am prezentat, puțin după aceea, un model ameliorat. Iar acum, un anume Maestru Matthion, matematician erudit din Paris [...], consemna că, cu ajutorul Mașinii mele, pe care o văzuse, calculele puteau fi duse la bun sfârșit de către *un mic copil*. Oameni reputați, Antoine Arnauld, Christian Huygens și Melchisedec Thevenot, care o văzuseră, au mărturisit în scris, cât de mult o apreciau și au făcut apel împotriva uitării acesteia⁵³.

Trebuie reținută expresia „un mic copil” (fr. *un petit enfant*), care trimite la ideea leibniziană a „gândirii oarbe”, specifică limbajului formal, proprie formalizării discursului științific. Faptul că un copil ar fi capabil să efectueze astfel de operații complicate înseamnă că s-a rezolvat problema ambiguității limbajului natural, dar mai mult, că a fost evacuată dimensiunea *înțelegere–semnificație*, foarte dificilă și susceptibilă de a împiedica eficacitatea și precizia calculelor automate. În termeni contemporani, am spune că dimensiunea semantică a limbajului a fost evacuată în favoarea celei sintactice.

Într-adevăr, copilul sau adolescentul nu înțelege mai nimic din principiile de bază în funcționarea mașinii, însă poate învăța foarte ușor funcțiile operatorii,

⁵¹ Leibniz, « Explication de l'arithmétique binaire qui se sert des seuls caractères 0 & 1 avec des remarques sur son utilité & sur ce qu'elle donne le sens des anciennes figures chinoises de Fohy », *Mémoires de l'Académie royale des sciences*, Paris, 1703 (http://ads.ccsd.cnrs.fr/docs/00/10/47/81/PDF/p85_89_vol3483m.pdf); situl Academiei franceze de științe.

⁵² Leibniz, *Opuscles et fragments inédits*, Paris, Félix Alcan, 1903, p. 291–300, 421–424.

⁵³ Leibniz, « Brevis descriptio Machinae », în *Miscellanea Berolinesia*, 1710, p. 317–319.

procedeele de utilizare ale acestora. Este ceea ce se întâmplă în zilele noastre, când oricine poate utiliza un calculator pentru a obține rezultate extraordinare, fără să aibă nici cea mai mică idee despre programarea informatică sau despre electronică. Ideea lui Leibniz este că astfel putem dispune de instrumente foarte puternice, fără a cunoaște neapărat modul intern de funcționare. Prin „gândirea oarbă” științifică obținem o extraordinară eficacitate tehnică. Faptul este posibil prin formalizarea simbolică a limbajului.

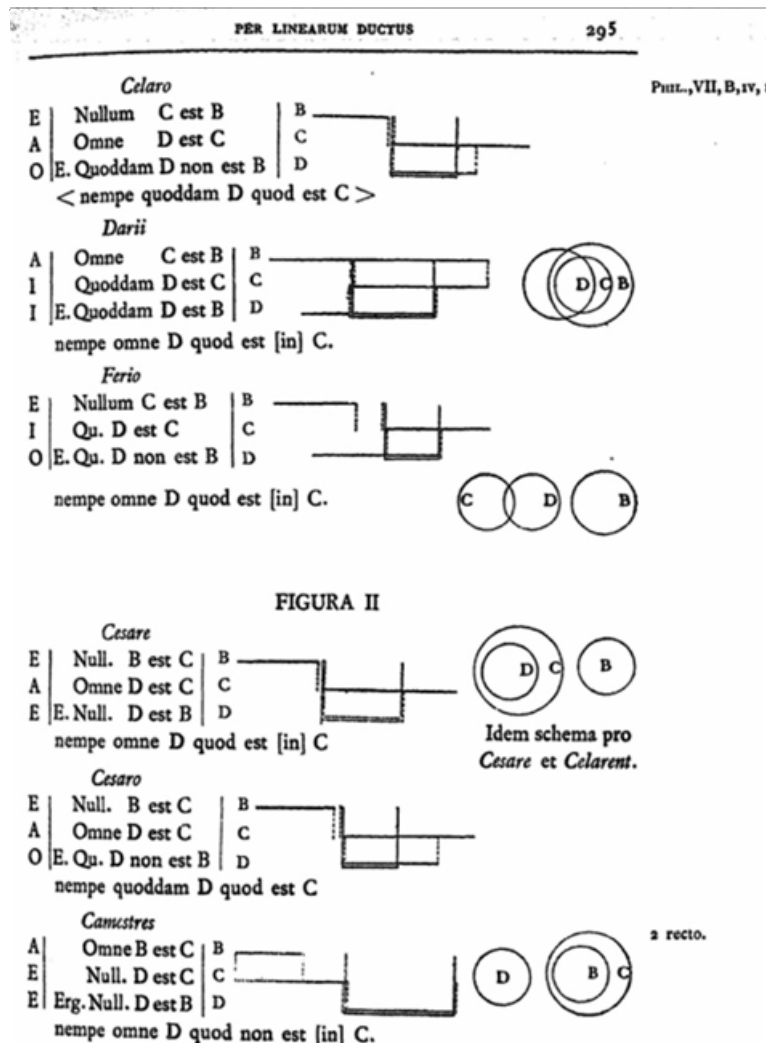

Fig. 2. Exemplu de formalizare a judecăților silogistice, prin scheme bidimensionale, ilustrate de diagramele leibniziene.

În *Opuscules et fragments inédits* (p. 295, fig. 2) se pot remarca schemele formale, bidimensionale, dar de asemenea lineare, ale scrierii simbolice. Acestea sunt identice cu schemele bidimensionale utilizate mai târziu de Frege în *Ideografie*. Pe de o parte, specialiștii lui Frege ignoră lucrările leibniziene; pe de altă parte, specialiștii lui Leibniz ignoră rezultatele fregeene. Istoriografia oficială consideră că cercetările logice leibniziene sunt mai degrabă de influență aristotelică. Iar cele fregeene ar fi mai degrabă de influență platoniciană. Rezultă de aici (a doua coloană, fig. 2) că, în realitate, Leibniz a avut o contribuție mai importantă decât se credea, iar că Frege nu a făcut decât să finalizeze munca efectuată de Leibniz.

Se remarcă de asemenea că, după formalizarea bidimensională a diferitelor tipuri de silogisme (aristotelice și scolastice), Leibniz le justifică și le ilustrează, pe a treia coloană, prin ceea ce ar trebui să numim *diagramele logice leibniziene*. Însă toate manualele de logică contemporană le desemnează în mod eronat ca fiind „diagramele lui Venn”⁵⁴. În secolul trecut, Louis Couturat semnalase deja că diagramele apar mai întâi la Leibniz și că sunt în mod greșit atribuite lui Euler⁵⁵. Tot la acest nivel al precizărilor și al reabilitării istoriografice, merită amintit mitul contemporan al „părintelui informaticii”, inginerul britanic Alan Turing, cu faimoasa „mașină Turing”, care nu a existat niciodată⁵⁶. Iată ce afirmă Sylvain Auroux, unul dintre cei mai importanți specialiști francezi contemporani în filosofia limbajului:

„Mașina lui Turing”, contrar a ceea ce sugerează numele acesteia, este în mod esențial un mecanism conceptual, pur și simplu abstract, pe care trebuie să îl considerăm ca pe o entitate matematică. Realizarea materială a acesteia ar fi în același timp imposibilă *stricto sensu* și lipsită de orice interes „tehnologic”⁵⁷.

Proiectul leibnizian nu este doar teoretic, ci și practic; acesta s-a realizat efectiv în multiple domenii tehnice și științifice. Ceea ce era posibil la nivel formal s-a actualizat la nivel tehnic. Leibniz este fără îndoială și fondatorul informaticii. Însă concepția sa teoretică, preluată tacit de informaticienii contemporani, prezintă dificultăți. Principala provine din ceea ce am putea numi „determinismul raționalist al limbajului”. Acest determinism se opune tezei pe care o apărăm aici, aceea a unui

⁵⁴ Oficial, matematicianul Euler (1707–1783) ar fi utilizat pentru prima oară aceste diagrame. John Venn (1834–1923) ar veni după, lor li se mai adaugă Lewis Carroll (1832–1898). Într-adevăr, în enciclopediile populare, cu o deosebită precizie și echitate, aceste scheme sunt numite, în mod eronat, „diagramele lui Euler, Venn și Carroll” (cf. *Wikipédia*). Însă datele istorice vorbesc prin ele însele, Leibniz (1646–1716) îl precede cu o jumătate de secol pe Euler, care-i precede la rândul lui cu mai bine de un secol pe Venn și Lewis.

⁵⁵ L. Couturat, *La Logique de Leibniz d'après des documents inédits*, Paris, Félix Alcan, 1901, chap. 1 « La Syllogistique », p. 21–22.

⁵⁶ A. Turing, “Computing Machinery and Intelligence”, *Mind*, vol. LIX, n° 236, 1950; în *Minds and Machine*, Prentice-Hall, Inc., 1964.

⁵⁷ S. Auroux, J. Deschamps, D. Kouloughli, *La Philosophie du langage*, Paris, PUF, 2004, p. 320, nota 1.

limbaj natural ambiguu și creativ. Tocmai pentru că limbile naturale funcționează conform acestor principii trebuie dezambiguizate, prin formalizare, astfel încât discursul științific să devină precis, obiectiv, strict rațional. Or, Leibniz, pe de o parte, încearcă să *reducă* limbajul natural la o limbă simbolică universală, iar pe de altă parte, crede că raționalitatea de tip formal, proprie științelor exacte, este singura raționalitate a spiritului uman, *ultima ratio* divină.

Ambele idei sunt criticabile. O consecință supărătoare a acestei concepții utopice se regăsește în proiectele de *traducere automată* a limbajului natural; deocamdată acestea nu sunt deloc fiabile. Cercetările leibniziene au la bază studiul aprofundat al limbajului natural, însă cu ajutorul unor proceduri logice, a unor algoritmi și raționamente prin recurență, a calculului binar de tip logic. El crede că poate regăsi în limbajul natural un fel de raționalitate universală calculatorie, care ar fi chiar cea divină. De unde demersul său analitic de studiere a elementelor de bază ale limbajului, ca noțiunile elementare, conceptele, propozițiile, judecățile sau adevărurile raționale (fr. *vérités de raison*), principiile gândirii etc.

Este vorba de o întreagă muncă de analiză a noțiunilor primitive, pentru elaborarea unor raționamente valide, pe urmele lui Pascal⁵⁸ și prelungind logica aristotelică. Prin fixarea simbolică a noțiunilor prime (primitive), Leibniz începe dezambiguizarea limbajului științific și sugerează ideea posibilității traducerii limbilor naturale. Or, dacă este posibilă o *Lingua Characteristica Universalis*, faptul acesta se datorează originii universale, comune, ale limbilor naturale. Iar un astfel de studiu este solidar cu originea popoarelor. Ideea centrală pe care trebuie să o reținem aici, și care a fost „redescoperită” abia în secolul XX, este că o cercetare epistemologică asupra funcționării limbajului formal, logic, științific nu se poate efectua fără un studiu aprofundat al funcționării limbajului natural sau al limbilor. Aceasta este o regulă de bază a filosofiei limbajului. De aceea, chestiunea *originii* limbajului și a limbilor este crucială. În următoarele două secole (XVIII–XIX), aceasta va fi atât de dezbătută, încât va ajunge să fie interzisă, ca „neștiințifică”, de Societatea franceză de lingvistică de la Paris⁵⁹.

b) ORIGINEA LIMBILOR ȘI A LIMBAJULUI

De fapt este vorba de o problema metafizică, nu doar lingvistică și epistemologică. Pentru elaborarea unei *Characteristici*, trebuia mai întâi justificată teza armoniei universale a limbilor, conform concepției sale metafizice, a armoniei prestabilite a lumii. De unde numeroasele cercetări lingvistice despre diversitatea

⁵⁸ Pascal, *De l'Esprit géométrique et de l'art de persuader*, în *Œuvres*, Paris, Seuil, 1963, p. 348–359.

⁵⁹ Herder, Fichte, Humboldt sunt doar câțiva reprezentanți ai idealismului german, care vor dezvolta sau vor critica ideile leibniziene despre originea limbajului. Aceștia vor fi urmași sau critici, la rândul lor, de o enormă literatură contemporană.

limbilor, apariția și proveniența acestora. Acestea sunt texte mai puține cunoscute de specialiști. Originea limbajului și a limbilor este legată în mod necesar, pentru Leibniz, de originea popoarelor care vorbesc aceste limbi. Astfel, metafizica, logica, lingvistica și etnologia sunt solidare pentru filosoful german. Întrebarea „De ce și cum a apărut limbajul?” este prin urmare firească.

Leibniz crede că limbajul s-a format mai întâi din dorința fiecăruia de a fi înțeles și de a-i înțelege pe ceilalți. Prin urmare, limbajul satisface funcții cognitive de gândire (fr. *raisonnement*) și de memorie, dar și funcții pragmatice de utilitate și de eficacitate:

Eu cred că într-adevăr, în lipsa dorinței de a ne face înțeleși, nu am fi format niciodată limbajul; dar fiind format, acesta îi mai servește omului ca să gândească prin sine însuși, atât cu ajutorul pe care-l conferă cuvintele, ca să-și amintească de gândurile abstracte, cât și prin utilitatea care consistă în utilizarea, când gândim, a *caracterelor* și a *gândurilor surde*; altfel ar fi nevoie de prea mult timp, dacă de fiecare dată ar trebui să explicăm și să substituim definițiile în locul termenilor⁶⁰.

Pentru Leibniz, gândirea, înțelegerea (fr. *entendement*) pre-există limbajului, pentru că limbajul este definit ca „oglinza minții” (fr. *le miroir de l'esprit*). Or, dacă există gândire, apare atunci dorința de o aduce la cunoștința celorlalți, de a o exprima printr-un mijloc care să realizeze legătura dintre minte și lume, dar de asemenea între diferitele inteligențe sau ființe umane care trăiesc în societate. Însă funcționarea limbajului nu se reduce doar la satisfacerea acestei dorinți de înțelegere reciprocă. Limbajul manifestă de asemenea o dimensiune reflexivă, pentru că ne permite să gândim prin noi înșine, în sinea noastră.

Pe de o parte, cuvintele îndeplinesc roluri de unități de memorie, care concentrează ideile și gândurile abstracte; pe de altă parte, limbajul se dovedește util, eficace, înțeles ca vehicol sau suport al raționamentelor, „caracterelor și gândurilor surde”. Această metaforă este importantă. Să nu uităm că proiectul unei Caracteristici universale, în fond a logicii formale, prevede o altă metaforă echivalentă, „gândirea oarbă” (fr. *la pensée aveugle*)⁶¹, altfel spus, calculul conceptual rapid și fără niciun fel de piedici (legate de înțelegere). Ce ne interesează este doar funcționarea formală, sintactică a limbajului, calculul simbolic fără impedimentele semanticii, ale echivocului semnificațiilor.

Virtutea aparține pe de-a întregul limbajului, deoarece caracterele (cuvinte, simboluri, propoziții) transmit adevărurile, ideile, în mod implicit. Într-adevăr, vorbirea, scrierea, exprimarea în general, reprezintă moduri lingvistice de explicitare a unei gândiri nedeterminate, poate confuze. Gândurile surde, oarbe, aflate la originea tuturor raționamentelor, sunt gânduri care trebuie formalizate, care se pot actualiza

⁶⁰ Leibniz, *Nouveaux Essais sur l'entendement*, livre III, chap. 1 « Des mots et du langage en général », în *Œuvres philosophiques*, Paris, Félix Alcan, 1900, p. 232; am subliniat.

⁶¹ Leibniz, « Correspondance de Leibniz et d'Arnould » (1686–1690), în *Œuvres philosophiques*, t. 1er, Paris, Felix Alcan, 1900, p. 566.

prin limbaj. Se ajunge astfel la gânduri distincte (fr. *pensées distinctes*). Astfel, ceea ce este gândit în mod implicit, gândirea potențială, nu-și găsește adevărata explicitare decât prin limbaj, prin expresia în act a cuvintelor, a vorbelor, pronunțate sau scrise. Ideea este de origine aristotelică.

Mai mult, limbajul este împărtășit în mod universal, ca o monedă de schimb, pe care toată lumea îl utilizează, care permite circulația rapidă a ideilor. Principiul de substituție, a cărui utilitate și importanță calculatorie logică am arătat-o în secțiunea precedentă, funcționează eficace, deoarece este economic, de fiecare dată când înlocuim o definiție printr-un termen apropiat. De exemplu, este mai bine să utilizăm conceptul de „om” în locul unei definiții de genul „animal rațional”. Alte definiții sunt mult mai lungi și mai complicate. Dar, odată ce a fost fixată semnificația unei definiții (*Omul este un animal rațional*), poate fi utilizat prin substituție conceptul respectiv, se pot face calcule cu el, se pot elabora argumente, fără niciun fel de ambiguitate.

În fond, regăsim întreaga speculație pascaliană despre limbaj sub pana lui Leibniz. Este posibil ca, prin utilizarea unei noțiuni, să uităm definiția originară, altfel spus semnificația profundă a noțiunii de „om”, un animal care gândește. Dar nimic nu ne împiedică să ne-o amintim mai târziu. Lingviștii exploatează chiar această virtute a limbajului, atunci când efectuează etimologiile cuvintelor, de a funcționa de asemenea ca suport „surd și orb” de memorie și de cunoaștere. Altfel, explicarea și definirea de fiecare dată a tuturor termenilor, în timpul exercițiului efectiv al vorbirii, nu numai că ar fi prea laborioasă și complicată, dar s-ar dovedi până la urmă imposibilă.

Pe de altă parte, cum se poate vorbi de „armonie universală” a limbajului, deci de posibilitatea construirii unei caracteristici universale, când de fapt constatăm că există tot atâtea limbi câte popoare, o diversitate lingvistică importantă, care-i împiedică pe oameni, într-o primă etapă, să se înțeleagă între ei? Cum se poate împăca relativismul lingvistic, constat empiric, cu determinismul rațional susținut de Leibniz? Răspunsul este simplu, pentru că ceea ce este comun tuturor popoarelor nu sunt limbile vorbite (precizarea este importantă), ci gândurile, ideile, limbajul.

Acestea din urmă sunt aceleași pentru toată lumea, doar expresiile lor diferă de la un popor la altul; însă prin *traducere*, reușim să ne înțelegem. Într-adevăr, posibilitatea traducerii presupune existența unui fond comun de comunicare și de înțelegere, un limbaj universal. Este adevărat că pot exista cuvinte intraductibile, care nu au echivalent în alte limbi, ca *logos*-ul la greci. Dar acest fapt indică ceea ce este propriu limbilor, identitatea acestora, fără ca să existe bariere de înțelegere, fără să existe o „nedeterminare a traducerii”, cum ar fi spus Van Orman Quine; cu alte cuvinte, fără ca universalitatea limbajului să fie afectată. Orice limbă este capabilă să exprime orice. Totul pre-există în parte; *logos*-ul divin se reflectă în fiecare monadă. Astfel că holismul lingvistic și epistemologic există deja la Leibniz, cu mult înainte să fie apărut de un Pierre Duhem sau adoptat de Van Orman Quine.

Pentru că, într-adevăr, dacă limbile sunt vorbite de popoare sau grupuri etnice, în schimb limbajul aparține lumii întregi. Noi suntem proprietari doar ai unei singure limbi, cea împărtășită de etnia noastră, dar toți avem acces la limbaj, afirmă Leibniz. Ideile, gândurile, simbolurile, caracterele, pe scurt „structurile limbajului” (cum ar fi spus Noam Chomsky) sunt universale. Matematica, Logica, științele în general sunt accesibile tuturor fără ca să fie nevoie de vreo traducere. Aceeași logică este predată în toate limbile. Atunci de ce trebuie efectuată o cercetare istorică sau etimologică despre originea limbilor? Tocmai pentru a identifica o origine comună a anumitor grupuri de limbi ca, de exemplu, grupul limbilor indo-europene (greaca, latina, germana, celtica etc.). De unde cercetarea simultană a originii popoarelor europene. Ceea ce-l interesează explicit pe Leibniz este, bineînțeles, originea limbii și a poporului german⁶².

Într-o primă etapă, el susține ipoteza că goții (*Goten*) sau geții (*Geten*) ar fi la originea tuturor popoarelor latine și germanice. După părerea lui Leibniz, goții ar fi strămoșii latinilor, francezilor, englezilor etc. Ceea ce îl interesează în primul rând este să fixeze originea culturilor și civilizațiilor europene. Mai multe teorii lingvistice și istorice care-i erau contemporane coroborau această primă ipoteză: cea mai veche cultură și civilizație din Europa se afla în spațiul Carpato-Pontico-Danubian. Traco-daco-geții ar fi enormul grup de populații aflat la originea celorlalte: grecii, latinii, galezii, germanii etc.

Dar într-o a doua etapă, Leibniz crede că sciții, situați în nordul Mării Negre, ar fi ceea ce el numește *gentium vagina*:

Și cu toate că latinii ar fi putut, cu adevărat, să obțină o parte a limbii lor din coloniile grecești, nu ducem lipsă de persoane foarte savante, chiar în afara Germaniei, pentru a considera că s-a întâmplat în Grecia ceea ce s-a întâmplat mai târziu în Italia: de pe malurile Dunării și din țările învecinate au venit primii locuitori, cu care s-au amestecat pe urmă, pe cale maritimă, colonii ale Asiei Mici, din Egipt și din Fenicia. Și pentru că germanii locuiseră altădată, sub numele de goți [*Goten*] și, după unii, de geți [*Geten*] sau, într-o mai mică măsură, de bastarni, Delta Dunării, că au populat împrejurimile Mării Negre, că au posedat într-o anumită epocă ceea ce se cheamă azi mica Tătărie și s-au întins aproape până la Volga, nu este uimitor, nu doar că se descoperă atât de frecvent cuvinte germane amestecate în greacă, dar de asemenea că această limbă a penetrat până în persană, așa cum susțin numeroși savanți⁶³.

Filosoful mobilizează o vastă bibliografie disponibilă în secolul al XVII-lea, studii de filologie și de etimologie, de istorie și geografie, asupra originilor popoarelor europene. Dar, în afara referințelor clasice ale Antichității (Herodot, Tacit etc.), se

⁶² Leibniz, *Unvorgreifliche Gedanken Betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache*, Leipzig, Meiner (ed.), 1916 (Hanovre, Foerster, 1717); tr. fr. *Considération inattendues sur l'usage et l'amélioration de la langue allemande*, în *L'Harmonie des langues*, ed. bilingvă, Paris, Seuil, 2000.

⁶³ *Ibidem*, p. 70–71.

referă cel mai adesea la faimosul *Codex Argenteus* (1563), care reprezintă traducerea Bibliei în limba gotică de către Ulphilas, episcopul Moesiei inferioare. Leibniz desemnează codexul și ca pe „Evanghelia goților de la Pontul Euxin”, pe care o consideră „cea mai veche carte, nu doar pentru limbile germanice, dar pentru toate limbile din Europa, cu excepția limbilor greacă și latină”⁶⁴. Or, Moesia este o regiune europeană unde locuiesc tracii, dacii și geții. De asemenea se referă adeseori la istoricul got Jordanus sau Jordanes, care ar fi fost episcop de Ravena (sec. VI)⁶⁵. Pentru el, goții sau geții erau unul și același popor. Autorul însuși se revendică astfel, ca fiind got sau get.

Această cercetare istorică și etimologică despre originea cuvintelor și deci a limbilor vizează un demers complementar, de elaborare și redactare a dicționarelor (de limbă, de vocabular tehnic etc.), care trebuie să prezerve *puritatea* limbii, să-i sporească *bogăția* și să o prezinte cu strălucirea sau în *eleganța* ei. Este vorba de trei calități pe care le așteaptă sau le pretinde Leibniz din partea oricărei limbi. De ce? Pentru că limba ar fi un fel de măturie, care reflectă în același timp gândirea sau înțelegerea poporului care o vorbește: „Este un fapt cunoscut acela că limba se prezintă ca o oglindă a gândirii și că popoarele, în același timp în care fac mare caz din aceasta, cultivă de asemenea exersarea limbii”⁶⁶. Regăsim astfel metafora platoniciană a oglinzii, pe care filosoful german o folosise și pentru caracterizarea monadei, un fel de oglindă a lumii întregi. Câteva pagini mai jos, filosoful precizează:

Bogăția este, pentru o limbă, prima și cea mai necesară dintre calitățile sale. Aceasta constă în faptul că nu prezintă nicio lipsă, dar dimpotrivă, o supra-abundență de cuvinte expresive și cu o utilizare ușoară, utile exprimării oricărui eveniment, astfel încât totul poate fi expus cu forță și adevăr, ilustrat cu culori vii⁶⁷.

După părerea lui Leibniz, chiar și limbile cele mai sărace reușesc să exprime tot ceea ce dorim. Însă problema nu se află la acest nivel, atunci când este vorba de bogăție lingvistică. Ceea ce trebuie să facem este să vorbim fără ocolișuri inutile, fără parafraze, ci utilizând termenii apropriați pentru a exprima ideile și pentru a ne referi la lucrurile și la activitățile umane. Există deci o grijă paradoxală de economie în utilizarea limbajului, în această exigență a bogăției lingvistice. Dar Leibniz preferă

⁶⁴ Leibniz, *Nouveaux Essais*, op. cit., p. 237.

⁶⁵ Jordanès, *De la succession des royaumes et des temps. De l'origine et des actes des Goths* (552); tr. fr. din latină, ediție bilingvă, Paris, C. L. F. Panckoucke Editeur, 1842 (după ed. *Auguste Vindelicorum*, Augsburg, 1515). Două secole mai târziu, Humboldt include limba daco-romană ca derivată din limba latină, *Introduction à l'œuvre sur le kavi et autres essais*, tr. fr. P. Caussat, Paris, Seuil, 1974, (publicat postum, 1836), § 34, p. 399: „Limba daco-romană este aceea care a respectat cel mai bine flexiunile limbii-mamă [latina], fără să mai considerăm faptul că se apropie mult de limba italiană prin randamentul pe care-l are”.

⁶⁶ Leibniz, *Considération inattendues sur l'usage et l'amélioration de la langue allemande*, în *L'Harmonie des langues*, op. cit., p. 38–39.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 80–81.

să argumenteze în termeni de „plăcere și vigoare a celui care vorbește și a celui care ascultă”. Limba posedă o energie expresivă cu atât mai mare cu cât este mai bogată. Altfel, în timpul conversației „sufletul rămâne prea mult suspendat”, adică în așteptare, în căutarea înțeleșului. Încercarea sau proba prin excelență, pentru a decide despre importanța acestui criteriu lingvistic, bogăția limbii, este traducerea cărților bune dintr-o limbă într-alta; și chiar traducerea cuvânt cu cuvânt (fr. *mot à mot*). Astfel, ne putem da seama despre ceea ce lipsește sau despre ceea ce dispunem într-o limbă.

Cu privire la *puritatea* sau claritatea limbii, problema se pune atunci când are loc o invazie necontrolată a barbarismelor și a altor cuvinte străine în limbă. Leibniz avea în minte mai ales „realitatea supărătoare” a termenilor francizați, intrați în limba germană a secolului al XVII-lea. Pe de altă parte, grija pentru claritatea unei limbi nu trebuie confundată cu respingerea radicală a neologismelor. Dimpotrivă, atunci când ocazia este bună și când se dovedește necesar, trebuie procedat la o „naturalizare” și o introducere în limbă a termenilor străini, pentru că acest fapt este profitabil atât limbilor, cât și popoarelor respective⁶⁸. Dar această „adoapție” nu se poate face oricum, ci conform gradelor de asemănare și după criteriile de vecinătate sau de înrudire lingvistică.

Neologismele intrate în uz trebuie să posede o consonanță proprie limbii respective, tot la fel în ceea ce privește gramatica și sintaxa, care trebuie să fie „supravegheate în mod convenabil”. Trebuie să manifestăm o mare vigoare față de termenii străini, de care mai bine ne lipsim, pentru că ar fi mai bine să dispunem „de prea puține cuvinte decât de o mare cantitate”⁶⁹. O sarcină importantă în acest sens le revine scriitorilor (poeți, literați), care trebuie să conserve, să îmbogățească și să prezerve limba în puritatea ei; aceștia trebuie „să aleagă bine cuvintele și să le îmbine în mod oportun”. De unde și funcția de repere lingvistice, pe care trebuie să o îndeplinească marii poeți, marii scriitori. Într-adevăr, se remarcă la toate popoarele că au această tendință de a se referi la un model cultural. Leibniz dă niște exemple din epocă, unele dintre ele care nu mai sunt valabile astăzi.

În ceea ce privește *eleganța* utilizării unei limbi, trebuie să ne păzim de folosirea cuvintelor și modurilor incorecte sau grosolane, care sunt întotdeauna dezagreabile pentru auz. Utilizarea vulgară, trivială și improprie a limbii este condamnată de Leibniz. Nu s-ar putea ajunge la elocvență, printr-o abordare vulgară și grosolană a limbii, prin apelul la expresii familiare, „cuvinte josnice” care denotă adeseori ceva popular și sunt utilizate de plebe (lat. *plebeia et rustica verba*). Trebuie de asemenea să ne păzim de cuvintele cu „sonoritate dezagreabilă”, care sunt ridicole și prezintă alte inconveniente. Aceste remarci ne conduc la ideea raportului dintre limbă, gândire și virtuțile morale ale acesteia.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 88–89.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 98–99.

c) LIMBĂ, VIRTUTE ȘI GÂNDIRE

Într-un alt text important, *Încurajarea germanilor de a-și perfecționa gândirea și limba...*, Leibniz susține teza unei solidarități necesare între limbă și gândire sau înțelegere⁷⁰. A acționa asupra uneia înseamnă să acționezi asupra celeilalte și reciproc. Niște modificări pozitive ale limbii se repercutează benefic asupra gândirii; ca și cele negative de altfel. Se întâmplă la fel cu noile mentalități, care pot modifica limba în bine ca și în rău. De unde și miza, importanța unor reforme și măsuri, chiar politice, la acest nivel:

Este sigur că, după respectul pe care-l datorăm lui Dumnezeu, prosperitatea și gloria patriei sunt acelea care în mod comun apar ca fiind cele mai scumpe în inima fiecărui om virtuos. Iar acestea conduc la propria noastră participare, nu doar pentru conservarea lor, dar și pentru plăcerea pe care acest fapt o produce, cât și la responsabilitatea tuturor. Pentru că, cu privire la conservare, este un fapt bine cunoscut acela că securitatea fiecăruia se sprijină pe liniștea comună – a cărei tulburare seamănă cu un mare cutremur de pământ sau cu un uragan care bulversează totul, nelăsând nimănui posibilitatea vreunei scăpări, în gândire ca și în acțiune [...].

Legătura dintre limbă, moravuri și chiar numele pe care-l avem în comun unește oamenii într-un fel foarte puternic, chiar dacă este invizibilă, și apare ca un fel de înrudire. O scrisoare, o veste care privește nația noastră ne pot afecta sau umple de bucurie. [...] Dimpotrivă, cel care și-ar manifesta bucuria, față de nenorocirile patriei sale, ar fi considerat de chiar cei care l-au angajat, în sufletul lor, ca un om rău și lipsit de onoare. [...] Pe de altă parte, sunt puțin numeroși cei care, printre acești trădători de patrie, ar fi atât de neîndurători în răutatea lor, pentru a nu resimți tot timpul viermele rozător al remușcărilor, chiar cu ocazia reușitei și a continuării proiectului lor nefast. De aceea trebuie să concludem că iubirea de patrie nu este fondată pe imaginația oamenilor simpli, însă pe prudența însăși, care este și mai mult întărită de datoriile pe care le avem față de Dumnezeu și față de oameni. Față de Dumnezeu, în măsura în care vrea tot timpul ce este mai bun. Or, cel mai bun este ceea ce este profitabil mai degrabă pentru toți decât pentru unul singur. Față de oameni, în măsura în care aceștia nu ar suferi ingratitudea celui care, îndatorat față de patria sa pentru viața și pentru toate bunurile sale, nu s-ar simți responsabil de prosperitatea sa decât în măsura propriului profit⁷¹.

Valorile patriotice, etnice, economice, politice, geografice, culturale și de civilizație sunt solidare de asemenea cu limba. Pentru că aceasta din urmă reprezintă vehicolul tuturor valorilor, ba este chiar expresia lor, atunci ar trebui să i se acorde o atenție și o grijă deosebite. Una dintre aceste valori, foarte prețioase pentru germani, este libertatea. Or, libertatea se pierde, iar cu ea și fericirea, atunci când suntem dominați de alte popoare, de alte culturi, de alte civilizații. Cu această ocazie se pierde și identitatea. Pentru a le prezerva și pentru a amplifica acest

⁷⁰ Leibniz, *Ermahnung an die Deutschen ihren Verstand besser zu üben, samt beigefügten Vorschlag einer deutschgesinnten Gesel-Ischaft*, tr. fr. «Exhortation aux Allemands...», în *L'Harmonie des langues*, Paris, Seuil, 2000, după ediția Leipzig, Meiner, 1916. Cf. De asemenea *Politische Schriften*, vol. 3 (1677–1689), Akademie Verlag, Berlin, 1986, pp. 795–820.

⁷¹ *Ibidem*, tr. fr. p. 117–119.

sentiment dincolo de cercurile restrânse ale elitelor, Leibniz crede că trebuie acționat în sensul ameliorării limbii, care produce astfel idei și gânduri agreabile, iar la rândul lor, acestea provoacă bucurii sufletului.

O primă etapă constă în a vorbi și a scrie corect limba respectivă, pentru ca să-i fie de folos tineretului. De aceea trebuie texte frumoase, bine scrise, vii, autentice, nu doar simple compilații, imitații și traduceri proaste. De asemenea, trebuie valorificată limba maternă, în ocurență germană, pentru că nu-i sigur că înțelepciunea ar fi accesibilă doar prin limbile clasice, latina și greaca veche. Astăzi trebuie să publicăm în engleză, altfel nu am exista ca intelectuali: *publisher or perished*. Dar dacă am urma doctrina leibniziană, acest fapt este într-un totul fals:

Or, iată ceva de care persoanele profund cultivate nu ar trebui să se teamă; dimpotrivă, trebuie să considere drept sigur faptul că, cu cât înțelepciunea și știința vor fi mai accesibile oamenilor, cu atât vor dispune de mai mulți martori ai excelenței lor. În schimb, cei care, sub vălul latinei sau în spatele unei cețe homerice, s-au strecurat printre adevărații savanți, vor sfârși, cu timpul, prin a fi descoperiți și vor fi astfel demascați. Se observă un exemplu perfect în Franța, unde lucrurile au ajuns la o astfel de situație, încât doamnele și gentilomii care manifestaseră un anumit gust pentru științele și pentru erudiția redactate în limba maternă au conceput împotriva pedanților, la fel de plini de ei înșiși ca și disputele lor de cuvinte, un veritabil dispreț, în timp ce persoanele cu merit autentic au fost recunoscute, recompensate și preamărite pe lângă marii seniori⁷².

Nu tot așa se întâmplă lucrurile în Germania secolului al XVII-lea, când Leibniz deplora faptul că literații nu scriu decât pentru literați, ceea ce avea drept rezultat că toți cei care nu cunoșteau latina erau astfel „excluși din știință”. Pe de altă parte, constată că limba germană nu a atins perfecțiunea limbilor vorbite de vecini (francezii, italienii, olandezii, englezii etc.), ceea ce împiedică poporul care-o vorbește să posede „mentalitatea siguranței de sine, o gândire subtilă, o judecată matură, o sensibilitate fină față de ceea ce este resimțit în rău ca și în bine...”. Ideea este simplă, între calitățile sau defectele spirituale și aptitudinile limbii există niște rapoarte de necesitate. Într-adevăr, fin observator, Leibniz constată la străini, care excelează în utilizarea limbii materne, că „exercițiul deplin al limbii [...] a stimulat într-o mare măsură perspicacitatea sufletului și a conferit gândirii o claritate luminoasă”⁷³. Acest exercițiu, însă, lipsește în Germania, cu consecințe supărătoare, printre altele, faptul că străinii au avantaje, pentru că au progresat în domeniile spirituale, intelectuale:

Faptul se prezintă astfel încât, nu numai că națiunea noastră se comportă ca și cum ar fi acoperită de un nor sumbru, dar de asemenea că toți cei care, înzestrați cu o minte excepțional de pătrunzătoare, nu mai găsesc ceea ce caută la ei, ci în călătoriile lor și în

⁷² *Ibidem*, p. 129–130.

⁷³ *Ibidem*, p. 130.

cărțile italienilor și ale francezilor. Prin urmare, aceștia dezvoltă un adevărat dezgust pentru cărțile scrise în germană, nu le mai place și nu mai apreciază decât străinătatea, și chiar nici nu mai pot să creadă, că limba noastră și poporul nostru sunt susceptibile de a se ameliora. Acesta este felul prin care aproape că am căzut în sclavie în domeniile care privesc mintea și am fost constrânși de orbirea noastră față de un mod de viață, de o manieră de a vorbi, ba chiar de a gândi, care sunt reglate de o voință străină⁷⁴.

Și mai grav încă, s-a ajuns în acest fel la un demers de auto-denigrare a limbii germane, care-și are izvorul în „disprețul față de ceea ce este al nostru”, pe care chiar și intelectuali străini îl remarcaseră și îl combătuseră. Această luptă trebuie să aibă loc de manieră forte, radicală. Care sunt soluțiile? Mai întâi trebuie analizate pagubele, descoperită originea nenorocirilor (invazia barbarismelor franțuzești, disprețul pentru propria limbă, admirația nemăsurată pentru alte culturi etc.); apoi, trebuie propuse soluții de ameliorare a limbii și de eradicare a răului. Dar pentru aceasta, trebuie plecat de la o înțelegere a funcționării limbii, a raportului acesteia cu gândirea, pe scurt de la o definiție:

Dar în ceea ce privește gândirea și limba – pe care trebuie să o considerăm ca pe o oglindă clară a gândirii – eu cred că stă în capacitatea fiecăruia de a-și expune propriile gânduri. Deoarece, pentru cine își iubește patria, este dificil de contemplat această nenorocire și de reținut lamentațiile. Știu că există persoane – cărora le recunosc și le respect gândirea și virtutea – care cred că nu trebuie să ne oprim la perfecționarea limbii, ci să ne orientăm către obiectul însuși. Limba ar fi fost inventată pentru ca ceilalți să ne perceapă și pentru ca noi să putem să acționăm asupra lor. Dacă cel puțin termenii, de care ne servim, sunt cunoscuți de ei și dacă sunt energici și emoționanți, nu am avea de ce să ne îngrijorăm [...] ⁷⁵.

Prin urmare, nu ar fi nimic rău în faptul de a utiliza termeni străini cu condiția ca aceștia să fie integrați în limba maternă, să corespundă funcționării acesteia și să fie utilizați în mod adecvat și eficace, cu forță și emoție. Nu astfel s-a întâmplat în istoria lingvistică a diferitelor popoare? Franceza nu s-a format dintr-un amestec de latină și de germană? Iar engleza, care astăzi este limbă internațională, nu s-a format la origine dintr-un amestec anglo-saxon? Leibniz însă preferă să nuanțeze. Deoarece nu-i totuna să „păcătuiești din necesitate” sau să „păcătuiești din neglijență”. Dacă există cuvinte, pe care le-am descoperit în limba maternă, de ce să le împrumutăm fără încetare de la ceilalți? Ameliorarea limbii, da, dar mai degrabă din interior, prin valorificarea constantă a propriului fond lingvistic.

Se întâmplă la fel cu sfintele Scripturi, poporul trebuie să aibă acces la mesajele biblice în propria sa limbă, nu într-o limbă străină adeseori de neînțeles.

⁷⁴ *Ibidem*. Să nu uităm că Leibniz stăpânea mai multe limbi (germana, latina, franceza, engleza, italiana); a scris majoritatea textelor filosofice în franceză, pe cele științifice în latină și germană, iar pe cele lingvistice, politice și istoriografice mai degrabă în germană. De asemenea a călătorit foarte mult.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 133–134.

Cuvintele însele ar dispune de o „majestate eroică”. A existat, în trecut, o „vârstă de aur” a limbii germane, în timp ce în prezent timpurile istorice defavorabile ne fac să ne gândim mai degrabă la o „vârstă de fier”. Pentru Leibniz, tulburările lingvistice sunt solidare cu eșecurile istorice ale poporului german. Dominația politică și armată este un simptom necesar al dominației lingvistice, a forței spirituale a unui popor. Lungimea citatului este justificată de importanța tezei apărute:

Cine nu resimte [...] diferența între vârsta de aur și vârsta de fier, când înțelege că limba germană și liniștea germană au fost simultan răsturnate, iar că gloria ne-a părăsit în același timp cu exactitudinea limbii? De atunci, s-au văzut cazuri în timp de război, de armate germane aflate sub comandă străină, care s-au întors împotriva propriei patrii; astfel a fost sacrificat sângele german avidității de cuceriri ale străinilor, machiată în ofertă înșelătoare. De atunci, limba noastră a fost nevoită să manifeste și ea semnele servituții noastre crescând. Dumnezeu în binecuvântarea lui să-mi împiedice presentimentul, astfel încât, după ruina limbii care aproape că s-a împlinit, să nu-i vină rândul libertății germane. Descoperim în toate istoriile că națiunea și limba au înflorit întotdeauna în mod simultan, că puterea grecilor și a romanilor a ajuns la apogeu, când la unii trăia Demostene, iar la ceilalți Ciceron. Aflăm de asemenea că arta de a scrie, care predomină în Franța în prezent, este aproape ciceroniană, chiar în perioada în care această nație se distinge în domeniile războiului și ale păcii, într-un mod neașteptat și aproape incredibil. Că o astfel de coincidență ar fi fructul hazardului, eu nu cred. Dimpotrivă, sunt mai degrabă de părere că, asemănătoare Lunii și mării, creșterea și declinul popoarelor și limbilor sunt înrudite⁷⁶.

Teza prea tare a lui Leibniz se poate justifica în ciuda criticilor sau ale limitărilor pe care le putem opune. Că ar exista, pe de o parte, o relație între forța spirituală a unui popor, limba sa care-i este chiar expresia sau „oglinza”, iar pe de altă parte, forța militară, economică, politică, faptul pare plauzibil. Trebuie totuși niște precizări: poporul care excelează în perfecțiunea limbii, excelează prin urmare în toate artele și de asemenea în arta războiului, în arta politică și economică, ceea ce-i permite să prezerve și să-și apere propriile valori, mai mult încă, să le difuzeze și să le impună celorlalți. Dominația culturală, cucerirea universalității de un scriitor, de un filosof sau de un savant este de asemenea un gest eroic, dacă nu gestul eroic prin excelență. De aceea, grija pentru funcționarea limbii, a purității, a bogăției și a elocvenței acesteia devine un gest patriotic major. Dar pentru aceasta trebuie combătută invazia cuvintelor străine în limbă, invazie care este de aceeași natură cu năvălirea hoardelor barbare:

De aceea, toți cei care își imaginează că restaurarea elocvenței germane se sprijină pe reforma cuvintelor străine se înșală. Eu consider acest fapt drept cea mai minoră dintre probleme și nu aș face nimănui un proces pentru un cuvânt străin care se potrivește. Dimpotrivă, introducerea fără motiv și fără necesitate a lucrurilor străine, a cuvintelor, dar de asemenea a unor întorsături de frază de neînțeles, de propoziții și de paragrafe

⁷⁶ *Ibidem*, p. 136.

complet dislocate, de montaje inapropiate, de raționamente, care nu demonstrează nimic și de care ar trebui să ne fie rușine, dacă doar am căuta să reținem ceva. Toate acestea nu corup doar limba noastră, ci vor sfârși de asemenea, din ce în ce mai mult, prin contaminarea sufletelor⁷⁷.

Cuvântul-cheie al acestui paragraf, cauza principală a răului este „corupția”, în ocurență *corupția lingvistică*. Ideea de a conferi o dimensiune etică limbajului este originală. De obicei, tradiția ne transmite că lumea sensibilă este cea supusă corupției, în timp de lumea inteligibilă sau suprasensibilă, lumea conceptelor, a formelor, a *logos*-ului, ar rămâne imuabilă, dincolo de orice influență, de orice decădere. Când ne gândim la etică, la valori, la virtuți, analizăm situații de corupție morală sau de răsturnare a acestor valori. Iată însă că Leibniz semnalează o altă cauză, încă și mai gravă deoarece trece neobservată, coruperea limbii, care conduce la rândul ei la contaminarea sufletului, a mentalităților, am spune astăzi.

În secolul al XVII-lea, filosoful considera că fenomenul este foarte grav, mai ales când se constata prin comparație, cât de bine vorbesc copiii francezi de doisprezece ani, într-un mod mult mai rațional decât tinerii germani de douăzeci de ani. Avantajul lingvistic al străinilor ar veni din educația copiilor, prin lecturile unor cărți bine scrise, cu finețe și profunzime de spirit, prin conversații serioase și idei agreabile. Autorul face apel la tot felul de figuri retorice pentru a ilustra această calamitate: a „profundei pervertiri a elocvenței germane”, a „vorbei despuiată de toate ornamentele”, a „cuvântului lipsit de forță și de savoare”, a acestui rău care „a devenit o epidemie națională foarte contagioasă”. Astfel gândirea este confuză și tulbure, sentimentele sunt negative, deci înfrângerea este sigură. Nu există virtute fără gândire. Pervertirea celei din urmă înseamnă distrugerea primei. Dar pentru că sunt cunoscute faptele și cauzele, poate fi propusă și o soluție. Înțelegem în fine de ce au fost mobilizate niște argumente atât de radicale. Leibniz dorea crearea unei societăți lingvistice:

În același timp cu speranța, toate virtuțile și de asemenea focul nobil, care animă sufletele, vor fi acelea care vor dispărea. Unde am putea descoperi semne mai insistente ale servituții care ne amenință? Și invers, la popoarele a căror fericire și speranță prosperă, remarcăm că iubirea de patrie, respectul nației, recompensarea virtuții, o gândire clară, în același timp cu o limbă fluidă și riguroasă, coboară până la omul comun și sunt aproape peste tot perceptibile. [...] Așa cum reiese din ceea ce precede, că trebuie înainte de orice reconfortate sufletele și trezită gândirea, care este sufletul oricărei virtuți și al oricărui curaj, aș susține fără ezitare opinia următoare: este necesar ca mai multe persoane bine intenționate să se reunească și, sub o înaltă protecție, să fondeze o societate în favoarea identității germane – o societate al cărui scop principal ar trebui să fie de a pune în ordine tot ceea ce ar putea contribui la conservarea și la reconfortul gloriei germane. Va fi vizat bineînțeles tot ceea ce privește gândirea, cunoașterea, elocvența, și pentru că acestea se manifestă în primul rând în *limbă, care*

⁷⁷ *Ibidem*, p. 137.

este interpretarea sufletelor și santinela științei, va trebui, printre alte lucruri, căutate mijloacele pentru a fi produse, în limba germană, tot felul de scrieri fundamentale, pline de reflecții, utile și agreabile în același timp. Astfel, cursa barbariei va fi frânată, iar cei care, la lumina zilei, o alimentează cu scrierile lor vor fi acoperiți de rușine⁷⁸.

Această societate este propusă de Leibniz, după modelul unor societăți mai vechi: *Academia della Crusca* (1582), în Italia; *Fruchtbringende Gesellschaft* (1617), în Germania; *l'Académie française* (1634), în Franța; *Royal Society* (1664), în Anglia.

*

În concluzie, nu există comunicare directă între monadele create (sau conștiințe) și nici între fiecare conștiință și organismul care-i este asociat. Dar de aici nu se poate trage concluzia incomunicabilității totale. Pentru că există o comunicare directă a fiecărei conștiințe cu monada divină, cu monada creatoare. Astfel încât toate formele de asociere, de conexiune între substanțele simple, nu sunt decât comunicări mediate: conștiința cu propriul corp, o persoană cu altă persoană etc. Doar corpurile sau substanțele compuse comunică direct între ele, nemediat. Cu privire la comunicarea mediată a monadelor, aceasta este posibilă conform armoniei prestabilite, un fel de sincronizare perfectă a tuturor creaturilor, astfel încât să existe un acord universal între diferitele substanțe, între diferitele serii cauzale (eficiente și finale). Se explică astfel ineismul și universalismul limbajului, în fond *logos*-ul divin, dar și perfecțiunea lumii. De asemenea, Leibniz justifică indirect toate teoriile antice, socratice și platonice, cu privire la învățare și cunoaștere: nici știința, nici morala sau înțelepciunea nu pot fi predate, nu pot fi transmise, deci nu pot fi achiziționate, însă pot fi dezvăluite prin cunoașterea de sine, prin anamneză. Toate monadele au acces direct la *logos*, la cunoașterea divină. În fiecare conștiință se reflectă universul întreg.

Limba însă este particulară și a apărut din dorința fiecăruia de a fi înțeles și de a-i înțelege pe ceilalți. Ea se poate defini conform metaforei oglinzii, nu doar ca o expresie, ca o oglindire, ci și ca o interpretă a sufletului. Astfel, limba devine și santinela producțiilor spirituale, deci și păstrătoarea științei. Nu ar fi posibil să facem știință într-o limbă greșit vorbită, într-o limbă pervertită. Știința însăși ar fi astfel coruptă. Trebuie deci prezervată limba, care este patrimoniul specific al unui popor, pentru a evita corupția conștiinței, a mentalităților acestuia. Plecând de la studiul limbajului natural, se poate considera proiectul unei limbi formale universale, al unei limbi de caractere sau al unei limbi simbolice, care ar permite calculul conceptual (al predicatelor), prin care, în sfârșit, se va putea decide asupra interminabilelor dispute filosofice și științifice.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 140–141; am subliniat.

În schimb, limbajul este universal, accesibil tuturor monadelor sau conștiințelor. Astfel, limba este expresia concretă, actualizată local, a unui limbaj virtual și universal. Prin urmare există o infinitate de limbi posibile. Fiecare monadă sau conștiință reflectă în mod holistic întregul univers, perfect ordonat, armonios, rațional. Lumea este creată astfel de Marele Arhitect. De aceea, invenția acestui limbaj formal (Logica) este solidară cu construcția unor mașini de calcul, unde calculul binar (0, 1) corespunde perfect logicii bivalente, logică tradițională, care comportă două valori de adevăr, *adevărul* și *falsul*. Or, printr-un limbaj universal, posibil datorită unei comunicări absolute a monadelor cu Monada supremă, fiecare conștiință are acces la o cunoaștere totală, holistică, la chiar tipul de cunoaștere divină, la *ultima ratio*. Limbajul este valabil în toate lumile posibile.

Dar, într-o astfel de lume predeterminată, absolut rațională și ordonată, într-o armonie prestabilită încă de la origini, mai există loc pentru surprize, pentru creativitate și, nu în ultimul rând, pentru libertate morală? Răspunsul este afirmativ, pentru că, spune Leibniz, există o infinitate de lumi posibile, o infinitate de posibilități în gândirea divină, iar dintre acestea putem oricând alege pe cea mai bună, conform principiului meliorativ, așa cum a făcut și Dumnezeu de altfel. Ceea ce nu exclude, pentru fiecare monadă în parte, nici existența răului în lume, nici posibilitatea de a face bine sau de a crea. Filosoful german a putut să dovedească acest lucru chiar și în practică, prin numeroasele inovații și creații tehnologice, științifice și filosofice.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Aristotel, *De Anima*, tr. fr. P. Thillet, *De l'Âme*, Paris, Gallimard, 2005.
- Auroux S., Deschamps J., D. Kouloughli D., *La Philosophie du langage*, Paris, PUF, 2004.
- Churchland P. M., *Matter and Consciousness. A Contemporary Introduction to the Philosophy of Mind*, Cambridge, MIT Press, 1984.
- Couturat L., *La Logique de Leibniz d'après des documents inédits*, Paris, Félix Alcan, 1901.
- Descartes, *Principiorum Philosophiæ*, in *Œuvres*, éd. Charles Adam et Paul Tannery, Paris, Vrin, 1905.
- Gochet P. & Gribomont P., *Logique*, vol. 1, Paris, Hermès, 1991 (1990).
- Humboldt, *Ueber die Verschiedenheit... mit einem Nachwort herausgegeben von H. Nette*, tomul VII din *Gesammelte Schriften*, ed. Academiei de științe din Prusia, 1903; tr. fr. Pierre Caussat, *Introduction à l'œuvre sur le kavi et autres essais*, Paris, Seuil, 1974 (*La Recherche linguistique comparative*, 1820; *La tache de l'historien*, 1821; *Le duel*, 1826; *Introduction à l'œuvre sur le kavi*, publicată postum, 1836).
- Ishiguro H., *Leibniz's Logic and Philosophy of Language*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990 (1972).
- Jordanès, *De la succession des royaumes et des temps. De l'origine et des actes des Goths* (552); tr. fr. din latină, ediție bilingvă, Paris, C. L. F. Panckoucke Editeur, 1842 (după ed. *Auguste Vindelicorum*, Augsburg, 1515).
- Locke John, *Essay concernig Human Understanding* (1690), Oxford Universty Press, 1975.
- Pascal, *De l'Esprit géométrique et de l'art de persuader*, în *Œuvres*, Paris, Seuil, 1963, p. 348–359.
- Thomas d'Aquino, *Summa Theologica* (1266–1273), tr. fr. *Somme théologique*, 4 t., Paris, Editions du Cerf, 1984–1986.

Türing M. A., « Les ordinateurs et l'intelligence », în Anderson Alan Ross (dir.), *Minds and Machine*, Prentice-Hall, Inc., 1964 ; tr. fr. P. Blanchard de « Computing Machinery and Intelligence », *Mind*, vol. LIX, n°236, 1950, în *Pensée et machine*, Seyssel, Editions du Champ Vallon, 1983, p. 39–67.

Edițiile operelor leibniziene citate

- LEIBNIZ, *La Monadologie* (1714), în *Œuvres philosophiques*, t. I, Paris, Félix Alcan, 1900.
- « Compte Rendu » des *Mémoires de l'Académie royale des sciences*, Paris, 1703, p. 85–89.
 - *Nouveaux essais sur l'entendement humain*, în *Œuvres philosophiques*, Paris, Félix Alcan, 1900.
 - *Essai de dynamique* (1691), în *Discours de métaphysique*, Paris, Felix Alcan, 1907.
 - “Leibniz à Bossuet”, lettre du 18 avril 1682, în *Œuvres*, t. I, *Lettres de Leibniz*, Paris, Firmin Didot, 1859.
 - *Opuscules et fragments inédits*, L. Couturat (ed.), Paris, 1961 (1903, 1901).
 - *Die Philosophischen Schriften*, 7 vol., C.-I. Gerhardt (ed.), Berlin, 1890; Georg Olms Verlag Hildesheim, New York, 1978.
 - *Mathematischen Schriften*, 7 vol., C.-I. Gerhardt (ed.), Berlin, 1875–1890; reimprimat Hildesheim, 1965.
 - *Politische Schriften* (1677–1689), Akademie Verlag, Berlin, 1986.
 - « Explication de l'arithmétique binaire qui se sert des seuls caractères 0 & 1 avec des remarques sur son utilité & sur ce qu'elle donne le sens des anciennes figures chinoises de Fohy », *Mémoires de l'Académie royale des sciences*, Paris, 1703 (http://ads.ccsd.cnrs.fr/docs/00/10/47/81/PDF/p85_89_vol3483m.pdf); situl Academiei franceze de științe (2013).
 - *Unvorgreifliche Gedanken Betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache*, Leipzig, Meiner (ed.), 1916 (Hanovre, Foerster, 1717); tr. fr. *Considérations inattendues sur l'usage et l'amélioration de la langue allemande*, în *L'Harmonie des langues*, ed. bilingvă, Paris, Seuil, 2000.
 - *Ermahnung an die Deutschen ihren Verstand besser zu üben, samt beigefügten Vorschlag einer deutschgesinnten Gesel-Ischaft*, tr. fr. « Exhortation aux Allemands... », în *L'Harmonie des langues*, Paris, Seuil, 2000, după ediția Leipzig, Meiner, 1916.

Ediții consultate

- LEIBNIZ, *Nouveaux essais sur l'entendement humain*, 1765; (éd. J. Brunshwing), GF-Flammarion, Paris, 1990 (1966).
- *Œuvres choisies* (éd. L. Prenant), Paris, Aubier-Montaigne, 1972.
 - *Principes de la philosophie ou Monadologie* (éd. A. Robinet), Paris, P.U.F., 2001 (1954).
 - *Discours de métaphysique et Correspondance avec Arnauld*, Paris, Vrin, 1993 (1957).
 - *Correspondance Leibniz-Clarke* (éd. A. Robinet), Paris, P.U.F, 1957.
 - *Opuscula philosophica selecta*, Paris, Vrin, 1959; tr. fr. P. Schrecker, *Opuscules philosophiques choisis*, Paris, Vrin, 1969.
 - *Essais de théodicée* (1710) suivi de *La Monadologie* 1840 (1720), (éd. J. Jalabert), Paris, Aubier-Montaigne, 1962.
 - *Philosophical Papers and Letters*, tr. engl. L. Loemker (2nd ed.) Dordrecht, 1969.